Jezik Muke po Mateju u Hvalovu zborniku i Ročkome misalu (15. stoljeće)

Đerke, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:185476

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo

Zagreb, 2018.

JEZIK MUKE PO MATEJU U HVALOVU ZBORNIKU I ROČKOME MISALU (15. STOLJEĆE)

DIPLOMSKI RAD

12 ECTS bodova

Mentor: Studentica:

Prof. dr. sc. Mateo Žagar Ivana Đerke

Sadržaj

1. Uvod 1

2. Društveni i povijesno-kulturološki kontekst nastanka *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala* 2

3. O jeziku i pismu *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala* 3

4. Jezična analiza *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala* 5

4.1. Fonologija samoglasnika 5

4.1. a) Poluglas 5

4.1. b) Jat (*ê*) 11

4.1. c) Refleks glasa *ę* 13

4.1. d) Slogotvorno *r* i *l* 14

4.2. Fonologija suglasnika 14

4.2. a) Suglasnička skupina *žd* 14

4.2. b) Suglasnička skupina *št/šć/ć* 15

4.2. c) Alternacija *f/p-v* 16

4.2. d) Grafijske geminate 16

4.2. e) Rotacizam 17

4.2. f) Palatalizacije 17

4.3. Morfologija imenica 19

4.3. a) Nominativ 20

4.3. b) Genitiv 21

4.3. c) Dativ 21

4.3. d) Akuzativ 22

4.3. e) Vokativ 23

4.3. f) Lokativ 23

4.3. g) Instrumental 24

4.3. h) Dvojina 25

4.4. Morfologija pridjeva i zamjenica 26

4.4. a) Nominativ 27

4.4. b) Genitiv 29

4.4. c) Dativ 29

4.4. d) Akuzativ 30

4.4. e) Lokativ 30
4.4. f) Instrumental 31
4.4. g) Lične zamjenice 31
4.5. Morfologija glagola 35
4.5. a) Infinitiv 35
4.5. b) Participi 35
4.5. c) Prezent 38
4.5. d) Imperativ 39
4.5. e) Aorist 40
4.5. f) Imperfekt 41
4.5. g) Perfekt i pluskvamperfekt 42
4.5. h) Futur 43
4.6. Morfologija brojeva 43
4.7. Morfologija priloga i veznika 44
5. Sintaksa 47
6. Leksik 49
6.1. Leksičke dublete 50
6.2. Leksičke varijante 52
7. Zaključak 54
8. Literatura 57
Sažetak 59
Prilozi 60
Transliteracija *Muke po Mateju* iz *Ročkoga misala* 60
Transliteracija *Muke po Mateju* iz *Hvalova zbornika* 82

1. Uvod

U ovome će se diplomskome radu nastojati prikazati jezično stanje u dvama vrlo važnim liturgijskim tekstovima nastalima na hrvatsko-bosanskome tlu početkom 15. stoljeća: *Hvalovu zborniku* i *Ročkome misalu*. *Hvalov zbornik* i *Ročki misal* razlikuju se u mnogome: dok jedan nastaje u Dalmaciji, drugi pripada sjevernoj, istarskoj skupini kodeksa; jedan je najbolji predstavnik književnosti Crkve bosanske i remekdjelo bosanskih krstjana, a drugi je jedan od najljepših misala nastalih u zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva; jedan je na ćirilici, drugi na glagoljici; u jednome se štokavski naslojava na staroslavensku osnovicu, a u drugome je riječ o izrazitom čakavskom naslojavanju. No, uzmu li se u obzir činjenice da oni *supostoje* u isto vrijeme na relativno bliskom geografskom području, da imaju zajedničko crkvenoslavensko izvorište te istu namjenu – liturgijsku, *Hvalov* se *zbornik* i *Ročki misal* čine idealnima za usporedbenu tekstološku analizu.

Hvalov zbornik zbog svoje je kompletnosti u literaturi često nazivan *najboljim predstavnikom bosanskih srednjovjekovnih kodeksa*. On je pisan 1404. godine za Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bosanskog vojvodu i hercega bana Splita. U njemu se prepoznaje jezik bosanske redakcije sa svojim specifičnostima, u prvom redu nešto izrazitijim zapadnoštokavskim osobinama. S druge strane, *Ročki misal* u literaturi često ostaje u sjeni brojnih hrvatskoglagoljskih misala koji nastaju u to doba, točnije 1421. godine. O njemu se, dakle, zna vrlo malo: tek to da je jedan od misala Bartola Krbavca i da je ime dobio po sjevernom istarskom gradu Roču gdje je bio u uporabi. Da bi jezično stanje *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala* bilo zaista realno prikazano, izdvojit će se tekst *Muke po Mateju* koja je bila sastavni dio *Temporala*, jednog od najstarijih i najstandardiziranijih dijelova ovih liturgijskih kodeksa. *Muka po Mateju* najdojmljivi je njegov dio koji je često prepisivan i koji su mnogi vjernici znali napamet pa su razlike u njemu najvidljivije.

U nastavku će se rada pokušati prikazati fonološko jezično stanje u *Muci po Mateju*, i to tako da će se krenuti od samoglasničkog i suglasničkog sustava koji je postojao na kraju praslavenskog razdoblja i razvio se do faze koja se pronalazi u tekstu. Morfološkoj će se analizi podvrgnuti imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli, brojevi, ali i neke nepromjenjive vrste riječi. Pri kraju će se rada ukratko opisati sintaksa i leksik koji su pronađeni u tekstu. Kao prilog ovome radu dodat će se transliteracije teksta *Muke po Mateju* u *Hvalovu zborniku* i *Ročkome misalu*, a u cijelome će se radu uz primjere navoditi broj folije na kojoj se oni mogu pronaći (u *Hvalovu zborniku* to su brojevi od 42a do 46d, a u *Ročkome misalu* od 62v-a do 66r-d).

2. Društveni i povijesno-kulturološki kontekst nastanka *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala*

Hrvatsko je srednjovjekovlje u slavenskom i općeeuropskom kontekstu zanimljivo iz više razloga. Književnojezična se kultura ovoga razdoblja često naziva trojezičnom i tropismenom[1], a zanimljivo je da nijedno od hrvatskih srednjovjekovnih pisama po svom nastanku nije vezano uz našu kulturu. Tako su Hrvati pisma naslijedili i prilagodili s dviju strana: s istoka (glagoljica i ćirilica) te sa zapada (latinica). Osim toga, razvoj je te male slavenske kulture bio obilježen dominantnim okružjem srednjega vijeka i latinskim, tj. romanskim, germanskim, ugarskim te bizantskim, odnosno slavenskim i grčkim, impulsima. Upravo je to pretapanje i suživljenje, kao i kulturno jedinstvo ostavilo traga i u tekstovima koji su u to vrijeme nastali na ovome području[2].

Iako je latinica prvo pismo s kojim su se Hrvati susreli naseljujući današnje prostore (u 7. stoljeću), hrvatsku je srednjovjekovnu pismenost ponajprije obilježilo glagoljično pismo. Uporaba je glagoljice pokrivala sve funkcionalne slojeve pismovne produkcije, od misala do osobne korespondencije, a ona je bila dominantno pismo sve do 16. stoljeća. Nakon kraja 12. stoljeća glagoljica se povlači na prostor zapadno od Šibenika, tj. rijeke Krke i Vrbasa pa uglavnom zauzima prostor zadarskog područja, Kvarnera, Like i Istre, a prostor rezerviran za ćirilicu, pismo s kojim su se Hrvati susreli najkasnije u 11. stoljeću, pružao se srednjom i južnom Dalmacijom, Dubrovnikom, Dukljom i zaleđem te unutrašnjošću – Humom (Hercegovinom) i Bosnom. Zlatno je doba hrvatskoga glagoljaštva bilo 14. i 15. stoljeće kada se potpuno afirmirala ustavna glagoljica i kada nastaju najljepši hrvatskoglagoljski kodeksi, misali i brevijari. No, taj su prijelaz iz jednog u drugo stoljeće, osim glagoljaškoga procvata, obilježila velika društvena i politička previranja na hrvatsko-bosanskom prostoru, borba za vlast i njezino održanje. Nekoliko je važnih imena i događaja koja su ostavila trag u ovome razdoblju. Tako početak 14. stoljeća obilježava smrt kralja Ludovika I. Anžuvinca, vladavina hrvatsko-ugarskih kraljeva anžuvinske dinastije, kao i prvog bosanskog kralja Tvrtka I. Kotromanića. U to doba papinstvo gubi univerzalan ugled zbog velikog zapadnog raskola, a bosanski plemići započinju svoj politički uspon. Jedan je od njih i Hrvoje Vukčić Hrvatinić, koji se izdvaja u tim političkim i diplomatskim nadmetanjima po svojoj želji za očuvanjem duhovne i kulturne baštine[3]. Već je rečeno da je razdoblje srednjega vijeka na ovome području obilježeno podijeljenošću, ali i prožetošću, različitostima, ali i bliskostima. Upravo je takav bio

[1] Damjanović 2012: 205.
[2] Žagar 2009: 108.
[3] Zaradija Kiš i Žagar 2010: 92.

i književni izričaj u Hrvojevo vrijeme: iako dvostruk (bosanskokrstjanski i zapadnokršćanski), ukazivao je na nužnost i važnost kulturne i vjerske tolerancije. Upravo u to vrijeme na istome području, ali na različitim pismima, nastaju *Hvalov zbornik*, remekdjelo bosanskih krstjana i *Ročki misal*, hrvatskoglagoljski misal istarske provenijencije koji se ističe svojom ljepotom, minucioznošću izvedbe, jezičnom i tekstološkom arhaičnošću.

3. O jeziku i pismu *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala*

Hvalov zbornik, kao što je već rečeno, pripada djelima srednjovjekovne književnosti Crkve bosanske, koju čini relativno oskudan fond sačuvanih rukopisnih djela, gotovo isključivo religioznog karaktera, od kojih je jedan dio izgubljen i u novije vrijeme. Govoreći o djelima Crkve bosanske, Herta Kuna naglašava da je rukopisa koji su pripadali ovoj književnosti moralo biti više od 23, koliko ih je danas poznato. Ona je izdvojila *Hvalov zbornik* kao najkompletnijeg predstavnika ove književnosti jer sadrži čitav *Novi zavjet*, *Psalme Davidove* i još neke nebiblijske tekstove. Osim toga, on je sačuvan u cjelini, u vrlo dobru stanju, a na njegovu se kraju nalazi opširan kolofon iz kojeg se saznaje pisar i iluminator rukopisa, kao i vrijeme nastanka rukopisa. Iz kolofona je razvidno i ime vladara i njegova titula te zajednička pripadnost Crkvi bosanskoj. Tako je *Hvalov zbornik* pisan 1404. godine upravo za Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bosanskog vojvodu, hercega grada Splita i hrvatskodalmatinskog bana, a pisar i iluminator predstavlja se kao Hval krstjanin. Naveo je i ime vjerskoga poglavara toga vremena – djeda Radomira. Svemu ovome treba dodati i činjenicu da je *Hvalov zbornik* od svih bosanskih rukopisa najbolje i najljepše iluminiran. On je pisan starijom poluustavnom bosanskom ćirilicom, a prepisan je sa starijega glagoljskoga predloška, na što ukazuju grafijska i ortografijska rješenja te neka glagoljska slova koja su napisana na dvama mjestima u zborniku.

Herta Kuna navodi da je ovaj zbornik dobar predstavnik crkvenoslavenskog jezika bosanske redakcije, a u njemu su nešto izrazitije zapadnoštokavske osobine. Jedna je od takvih osobina česta zamjena jata s *i*. Da je pisar Hvalova zbornika jat doživljavao kao glas *i* tipa potvrđuju primjeri u kojima se on donosi i na mjestima primarnoga *i*, a inovacijska je osobina i zamjena poluglasa sa *a*, najčešće u jakom položaju. Ovaj zbornik pripada mlađoj skupini rukopisa, što je vidljivo u načinu pisanja te u različitim filološkim aspektima, a posebice u narodnom govoru, dok je jezična arhaičnost najizraženija u leksiku zbog većeg broja grecizama[4]. *Hvalov* se *zbornik* danas čuva u biblioteci u Bolonji. U tu je talijansku biblioteku

[4] Kuna 1986: 11-21.

došao preko pape Benedikta XIV, a njemu je kodeks poklonio poznati talijanski lingvist Giacomo Facciolati. Nije poznato kako je kodeks stigao u Facciolatijev posjed, ali postoji mogućnost da su nasljednici Hrvoja Vukčića Hrvatinića nakon sloma Bosanske države emigrirali u Dalmaciju, a možda i dalje u Italiju, te su sa sobom ponijeli kodeks.

S druge strane, o *Ročkome* se *misalu* ne zna ni upola toliko kao o *Hvalovu zborniku*. On se, uz *Berlinski misal* i *Ljubljanski misal*, svrstava u kodekse Bartola Krbavca, značajnog glagoljskog pisca i vrhunskog iluminatora[5]. Temeljem istraživanja kalendara u misalu, njegov se postanak datira u prvu polovicu 15. stoljeća, točnije u 1421. godinu[6]. Kao što je već rečeno, pisan je ustavnom glagoljicom koja je obilježila zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva. *Ročki* je *misal* dobio ime po gradu Roču u kojem je bio u uporabi do 1593. godine, a poznatiji je pod imenom *Cod. Slav. 4*, tj. po svojoj signaturi pod kojom se čuva u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču. Kao i *Hvalov zbornik,* i ovaj je misal bogato iluminiran slikama i inicijalima. Marinka Šimić u jednoj je svojoj studiji uspoređivala *Muku po Mateju* u šesnaest hrvatskoglagoljskih misala, među kojima je bio i *Ročki misal*. Na temelju je toga istraživanja opisala jezične osobine svakog misala te je zaključila da se *Ročki misal* prema nekim svojim osobinama (npr. ekavskom refleksu jata, vokalizaciji poluglasa, nekim mlađim morfološkim aspektima) može prikloniti mlađoj, a prema nekim (npr. zastarjeloj sintaksi i leksiku) starijoj grupi kodeksa[7].

Svrha je ovoga rada usporediti jezične osobine liturgijskih kodeksa nastalih u isto vrijeme (početkom 15. stoljeća) u relativno različitim, ali bliskim sredinama. Bitno je naglasiti da se ovi kodeksi čine idealnima za usporedbu budući da je njihova poveznica zajedničko crkvenoslavensko izvorište, a posebnost se svakoga od njih ogleda u različitoj redakciji. Dok je u *Hvalovu zborniku* riječ o štokavskoj redakciji, *Ročki misal* krasi ona čakavska. U nastavku će se rada usporednom tekstološkom analizom istražiti fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke jezične osobine *Ročkoga misala* i *Hvalova zbornika*. Osim toga, pokušat će se otkriti na koje je sve načine u tekstu došlo do prodiranja štokavskih, tj. čakavskih jezičnih osobina u crkvenoslavensku osnovicu. Jezično će se stanje ovih dvaju tako sličnih, a opet različitih liturgijskih kodeksa nastojati prikazati mnoštvom primjera iz teksta *Muke po Mateju,* najzanimljivijeg i najdojmljivijeg dijela *Temporala* koji su mnogi znali napamet pa su jezični otkloni u njemu bili najzamjetniji.

[5] Žagar 2009: 168, op. cit.
[6] Pantelić 1957.
[7] Šimić 2000.

4. Jezična analiza *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala*

4.1. Fonologija samoglasnika

4.1. a) Poluglas

Praslavenski je samoglasnički sustav na kraju praslavenskog razdoblja izgledao ovako[8]:

Ovaj se sustav tradicionalno pretpostavlja kao polazište pri objašnjavanju fonološkog razvoja svih slavenskih jezika te se on obično rekonstruira kao praslavenski u udžbenicima o fonološkom razvoju slavenskih jezika. To je ujedno i samoglasnički sustav starocrkvenoslavenskog jezika kakav je zabilježen u kanonskim spomenicima. Pojavom ovog samoglasničkog sustava promijenili su se mnogi morfonološki odnosi u jeziku i uspostavljeno je novo strukturno načelo međusobne ovisnosti 'slabih' i 'jakih' slogova unutar riječi. Učinak je toga načela bio najvidljiviji kod daljnjeg razvoja nenapetih visokih samoglasnika *ь* i *ъ* koji su se tradicionalno zvali jer i jor, a zajedničkim imenom jerovi. O njihovom se izgovoru zna vrlo malo: jer je bio mek, palatalan, a jor tvrd, velaran. Oba su se mogla razviti iz nekoliko praindoeuropskih korelata, ali jer se najčešće dobivao iz kratkoga *i*, a jor iz kratkoga *u*. Jerovi su mogli biti 'slabi' i 'jaki'. Jerovi su bili slabi ako su bili na kraju riječi ili ako je u slogu iza njih bio neki drugi samoglasnik ili jer koji je jak. Jerovi su bili jaki ako je u slogu iza njih slabi jer ili ako je jer jedini samoglasnik u riječi koji je onda bio nositelj naglaska[9]. Postojao je jednostavan način određivanja slabih i jakih položaja koji je bio poznat kao Havlikovo pravilo. Prema njemu se počinjalo od desnog kraja riječi pa su se brojali jerovi: prvi je slab, drugi je jak, treći je slab i tako dalje. Ako se u brojenju naišlo na slog s nekim drugim samoglasnikom, ono je započinjalo ispočetka. Podjela na slabe i jake jerove bila je važna i zbog toga što im je daljni razvoj bio različit. Slabi su se jerovi izgubili, a jaki su zadržani kao puni samoglasnici. Te su dvije promjene poznate kao gubljenje i vokalizacija jerova. Vokalizacijom su jerovi potvrđeni

[8] Mihaljević 2002: 196-211.
[9] Damjanović 2003: 60.

kao punopravni samoglasnici te su se stopili s nekim drugim samoglasnikom. Upravo zbog sklonosti gubljenju jerovi su se često nazivali reduciranim ili neodređenim samoglasnicima, tj. poluglasovima. Gubljenje i vokalizacija jerova, uz gubljenje nosnih samoglasnika, označavaju kraj praslavenskog razdoblja i početak razvoja pojedinačnih slavenskih jezika, a u slavenskim se jezicima ove promjene najčešće datiraju u razdoblju od 10. do 13. stoljeća. Najstariji hrvatskoglagoljski natpisi iz 11. stoljeća (*Plominski natpis, Valunska ploča, Krčki natpis, Bašćanska ploča*) već tada bilježe samo jedan znak za jerove, onaj za stražnji jor. To znači da se gubljenje slabih jerova u hrvatskom jeziku može smjestiti vrlo rano, već na sam početak 11. stoljeća[10].

Od jakih su jerova na različitim dijelovima slavenskoga područja postali različiti samoglasnici. Općenito se može reći da se na istoku (u istočnoslavenskim jezicima te u bugarskom i makedonskom) jer i jor nisu međusobno stopili i da su im stoga refleksi različiti, dok su se na zapadu oba jera najprije stopila u jedan samoglasnik koji je onda u nekim jezicima dao *e*, a u drugima *a*. No, stanje je u pojedinim govorima mnogo složenije pa se ne podudara s ovom globalnom podjelom. U staroslavenskom se jeziku stanje poklapalo s onim u bugarskom i makedonskom pa se jor vokalizirao u *o*, a jer u *e*. Ovom su promjenom jerovi izgubili svoju reduciranost i prešli u pune vokale. U hrvatskom su se standardnom jeziku jerovi prvo izjednačili, a refleks glasa koji je nastao vokalizacijom tih izjednačenih jerova je samoglasnik *a*. Prve zamjene poluglasa s *a* u hrvatskoglagoljskim rukopisima zabilježene su u *Splitskom fragmentu misala* s početka 13. stoljeća. U ćirilskim se tekstovima poluglas počinje zamjenjivati s *a* krajem 14. i početkom 15. stoljeća. U hrvatskim je štokavskim govorima stanje bilo jednako onomu u standardnom jeziku pa je refleks poluglasa bio *a*. Osnovni je čakavski refleks poluglasa također *a*, a na malom dijelu sjeverozapadnog čakavskog područja pojavljuju se refleksi *e* i *o* (*če/čo, denes/donos, deska/doska*), baš kao i u staroslavenskom jeziku. U većini se kajkavskih govora refleks poluglasa izjednačio s refleksom jata prešavši u zatvoreno *e*, dok je u manjem broju kajkavskih govora on bio *a* ili otvoreno *e*[11]. Spomenuta je promjena mnogo jače zahvatila glagoljični nego ćirilični dio korpusa, a postoje i velike razlike od teksta do teksta. Tako se u nekim ćiriličnim tekstovima (*Savina knjiga, Suprasaljski zbornik*) čuvaju nepromijenjeni jaki jerovi, a bilježi se gubljenje slabih. Ovi primjeri svjedoče da stanje u

[10] Mihaljević 2002, op. cit.
[11] Ibid.

pojedinu tekstu ovisi o prodoru osobina pojedinih slavenskih govora s jedne strane i o pisarskom tradicionalizmu s druge strane[12].

Postojale su i neke iznimke od Havlikova pravila koje se načelno mogu svrstati u dvije skupine: prvu skupinu čine primjeri u kojima su vokalizirani slabi jerovi, a drugu primjeri u kojima su izgubljeni jerovi koji bi prema tom pravilu trebali biti jaki. U prvoj su skupini najbrojniji primjeri u kojima je došlo do vokalizacije slabih jerova u prvom slogu riječi: *tama, magla, daska, snaha, stablo, staklo*... Pretpostavlja se da do vokalizacije u takvim riječima dolazi zbog izbjegavanja neobičnih suglasničkih skupina, ali i zbog naglaska, broja slogova u riječima te analogije. U drugoj su skupini najbrojniji primjeri u hrvatskoglagoljskim kodeksima s područja čakavskih govora. Tako su u *Iliricu 4* (prva polovica 14. st.) i *Prvom vrbničkom brevijaru* (kraj 13. ili početak 14. stoljeća) riječi *koncь, tvorcь, igrcь* najčešće pisane bez poluglasa. Ovi primjeri pokazuju da se ta tendencija može povezati barem s krčkim govorima, ako ne i šire, a koji su i inače poznati po čuvanju starih pojava. Razlozi zbog kojih se jerovi gube u pretposljednjem slogu još nisu razjašnjeni, a često su se takvi oblici objašnjavali ujednačavanjem paradigme i povlačenjem naglaska na prvi slog[13].

Ako su se jerovi našli pred samoglasnikom *i* ili pred suglasnikom *j*, dolazilo je do njihove promjene pa su oni postajali reducirani, tj. više nisu bili samostalni fonemi nego pozicijske varijante jerova (*y*). Zbog toga su se zvali napetim ili napregnutim jerovima. O izgovoru samoglasnika jery mnogo se raspravljalo. Neki su smatrali da je po izgovoru bio najbliži današnjem poljskom *y*, a drugi su mislili da mu je bliže današnje rusko jeri. I u glagoljici i u ćirilici ovaj se vokal bilježio dvoznakom jer je prvi član uvijek bio jedan od jerova, a drugi jedan od *i*-znakova pa se može zaključiti da se izgovarao kao diftong[14].

Gubljenje slabih jerova smatra se jednom od razdjelnica koje označavaju kraj praslavenskog razdoblja, a posljedice su ove promjene bile velike. Gubljenjem jerova u slavenskim su se jezicima ponovno pojavili zatvoreni slogovi, a time su riječi izgubile jednu od svojih najvažnijih glasovnih značajki kojom su se razlikovale od morfema koji su mogli završavati suglasnikom. Gubljenjem jerova pojavile su se nove suglasničke skupine koje su bile teške i ponekad nemoguće za izgovaranje, a to je utjecalo i na prozodijsku strukturu riječi izazivajući pomicanje naglaska, promjenu intonacije, kompenzacijsko duljenje ili promjenu

[12] Damjanović 2003: 62, op. cit.
[13] Mihaljević 2002, op. cit.
[14] Damjanović 2003: 63, op. cit.

naravi samoglasnika u prethodnom slogu. Posljedice su tih procesa bile vidljive i u morfologiji gdje se znatno povećao broj nultih nastavaka[15].

Može se, dakle, zaključiti da je u najstarijim slavenskim tekstovima grafematički (jezični, lingvistički) status jerova znatno destabiliziran, ponajprije zbog jakosti ili slabosti njihova položaja u izgovorenome nizu. Grafematički ispražnjeni jerovi ne ostaju samo pismenim balastom niti se oni upisuju zbog inercije, tj. u strahu od povrede naslijeđenih pismovnih modela. Tako sačuvani, dobivaju nove zadatke, i to na drugom planu pismovnoga jezika: „onome kroz koji se uređuje vizualno posredovana jezična poruka, koji stremi što ekonomičnijem snalaženju oka na ispisanome materijalu i – s tim u vezi – pridonosi optimalnoj recepciji sadržaja ispisane poruke“[16]. Jerovi koji su izgubili grafematičku zadaću, a nisu dobili nove grafetičke zadatke postupno se gube. Dakle, jerovi koji imaju grafetičku funkciju stoje iza krajnjeg suglasnika u riječi ili združenici (okupljenim riječima između bjelina; ako je narušeno načelo kontinuiranog pisanja) olakšavajući oku segmentaciju teksture, uz slogotvorne *r* i *l*, ispred pojedinih vokala (gdje utječu na modifikaciju izgovora), kao obilježavatelji palatalnosti prethodnih suglasnika te kao dijelovi grafema jery[17].

U hrvatskoglagoljskim tekstovima 14. i 15. stoljeća postojalo je više znakova za bilježenje poluglasa. Tako se on bilježio štapićem (ꙗ) ili apostrofom (ъ). U upotrebi ovih znakova nije bilo stroge razlike pa se oba znaka često pojavljuju u istom rukopisu, na istoj stranici i u istoj riječi. Iako su oni često u slobodnoj varijaciji, njihov je znakovni status različit: štapić se uvijek javlja u redu, a apostrof je samo nadredna oznaka. Budući da apostrof ne zauzima posebno slovno mjesto, on je prostorno nezahtjevan te ima mogućnost naknadnog, korektarnog bilježenja. On se smatrao izvornom značajkom grčkoga pisanja, a njime su se obilježavali ispušteni vokali. S obzirom na to da se od svih vokala najčešće ispuštao poluglas, apostrof je postao njegov znak. Štapić se razvio iz apostrofa, a postupnom produljivanju prema donjoj liniji presudila je tendencija o smještanju slova između dviju osnovnih linija. Nepotpunom spuštenošću do donje linije čuvala se uspomena na apostrofsko podrijetlo[18]. Apostrof se često upotrebljavao onda kad je bilo sigurno da na tom mjestu poluglas više nema (a ponekad nije ni imao) glasovnu vrijednost[19]. U hrvatskoglagoljskim su se tekstovima na kraju riječi očuvala oba znaka za poluglas, s tim da se apostrof češće bilježio u sredini, a štapić na

[15] Mihaljević 2002, op. cit.
[16] Žagar 2001: 309.
[17] Ibid.
[18] Ibid., 311-312.
[19] Mihaljević 1981: 67.

kraju riječi. Međutim, takvo bilježenje često nije bilo dosljedno pa se u istim riječima poluglas pisao na oba načina.

U *Ročkome* se *misalu* na kraju riječi, tj. na „čvrstoj“ poziciji znatno češće piše štapić: *pilatь* (65r-c), *kam(e)nь* (66r-c), *mrtvihь* (66r-d), *žrêbь* (65v-a), *križь* (65v-a), *ĵêmunь* (64v-b), *nožь* (64r-c), *budetь* (63r-c), *svoimь* (63v-a). Apostrof je puno rjeđi na kraju riječi: *prišal'* (64r-c), *narodom'* (64r-c), *edin'* (63v-b), *grêšnikom'* (63v-b).

Govori li se o pisanju znaka za poluglas u prijedlozima i prefiksima, postoji nekoliko mogućnosti za njegovo bilježenje. Tako se u *Ročkome misalu* često izostavlja znak za poluglas u prijedlozima i prefiksima ako sljedeća riječ počinje suglasnikom: *v domu* (62v-b), *v pametь* (63r-c), *v solilo* (63r-d), *v goru* (63r-d), *v napastь* (63v-b), *v komoru* (64v-b), *v rizi* (65r-d). U ovim je slučajevima poluglas bio u slabom položaju pa nije zabilježen. Poluglas se najčešće bilježi apostrofom ako sljedeća riječ počinje vokalom: *k' eteru* (63r-c), *k' uč(e)n(i)komь* (63v-a), *k' i(su)su* (63v-b). Štapićem se poluglas bilježi ako sljedeća riječ počinje vokalom (*sь i(su)s(o)mь* (64v-a), *sь oružiemь* (63v-b)) ili istim konsonantom (*sь slugami* (64r-c), *sь stražami* (66r-d)). Za vokalizaciju poluglasa u prijedlozima i prefiksima postoji dosta primjera: *sablaznite se* (63r-d), *sa mnoju* (63r-d), *ka* ^{i}*(su)su* (63r-c), *va mnê* (62v-b), *ka kaêpê* (64r-c), *sa uč(e)niki* (63r-c), *va* o^{t}*pučenie* (63r-d).

Budući da naglašena riječ zajedno s enklitikom čini jednu akcenatsku cjelinu, na kraju se te naglašene riječi ne bi trebao pisati poluglas. Pisar *Ročkoga misala* uglavnom se dosljedno pridržava toga pravila pa poluglas ne bilježi na kraju naglašene riječi iza koje slijedi enklitika: *sablaznet se* (63v-a), *predast se* (63r-d), *rečet se* (63r-c), *izlivaet se* (63r-d), *otvečav že* (63r-d). U manjem se broju primjera ne pridržava toga pravila pa poluglas bilježi apostrofom (*ugotovaem' ti* (63r-c), *ubijut' i* (64r-d)) ili štapićem (*pet(a)rь že* (64r-c), *ne podobaetь ih'* (64v-b)).

Što se tiče pisanja poluglasa u sredini riječi, u *Ročkome misalu* postoje tri skupine riječi. Prvu skupinu riječi čine one u kojima je očuvan poluglas na prvobitnom mjestu kao i u staroslavenskom jeziku (*krьvi* (63r-d), *mlьva* (62v-b), *sьdê* (63v-a), *str'zite* (66r-d)). Drugu skupinu čine riječi u kojima se poluglas piše i na nepotrebnim mjestima, tj. na onima na kojima u staroslavenskom jeziku nije postojao, a pisar ga ovdje bilježi, najčešće kako bi razbio konsonantske sekvence ili popunio prazno mjesto na kraju retka (*d'voju* (62v-b), *d'vorь* (62v-b), *d'voe* (65v-b), *s kьletvoju* (64v-a)). Posljednju skupinu čine riječi u kojima je poluglas izostavljen na mjestu gdje je bio u staroslavenskom jeziku. Zbog toga se u slabu položaju

ispušta bilo kakav znak za poluglas, a u jaku položaju dolazi do vokalizacije poluglasa za koju Stjepan Damjanović, kao i Milan Mihaljević, tvrdi da je aktivna od 13. stoljeća. Nesigurnost oko provođenja vokalizacije kod pisara postoji sve do 16. stoljeća[20]. U *Ročkome misalu* često je izostavljen znak za poluglas ako je on bio u sredini riječi, i to u slabu položaju: *arhierêi* (64r-d), *ovce* (63v-a), *knižnici* (65v-a), *arhierêovь* (62v-b), dok u jaku položaju dolazi do vokalizacije: *lažna* (64r-d), *šad* (63v-a), *lastiju* (62v-b), *sadê* (63v-a), *prišad'še* (66r-d), *vanь* (64v-a).

Može se zaključiti da u *Ročkome misalu* na kraju riječi, tj. na „čvrstim“ pozicijama prevladava štapić, a ne apostrof, baš kao što je to tradicija i u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima. U prijedlozima i prefiksima često se izostavlja znak za poluglas, kao i u sredini riječi. Vokalizacija je poluglasa u *Ročkome misalu* česta pa tako postoji dosta primjera vokalizacije u prijedlozima i prefiksima, ali i u sredini riječi.

U *Hvalovu zborniku*, za razliku od *Ročkoga misala*, ne postoji dvostrukost u bilježenju znakova za poluglas. Poluglas se bilježi isključivo jerom, i to najčešće na kraju riječi: *praznikь* (42b), *gradь* (42c), *poemь* (43a), *narodь* (43c), *načetь* (44b), *esamь* (45c), *povelь* (46c), *strahomь* (46b), *hlêbь* (42d), *učenikomь* (42a). U prijedlozima i prefiksima dobro je očuvan znak za poluglas (*vь pametь* (42c), *vь gradь* (42c), *vь ludehь* (42b), *sьbraše* (42a), *vь vytanyi* (42b), *vь syju* (43a), *sь mnoju* (43a), *vь svoe* (43b), *vь s(ve)ty* (45d)), čak i ako sljedeća riječ počinje vokalom: *kь i(su)su* (42c), *kь eteru* (42c), *sь učenyky* (42c), *kь učenikomь* (43b), *kь arhyeriomь* (42c). Poluglas se dosljedno bilježi i na kraju naglašene riječi iza koje slijedi enklitika: *razydutь se* (43a), *prêdastь se* (43b), *sьbudutь se* (43c), *i(su)sь že* (43d), *ubyjutь i* (43d).

Primjera je za vokalizaciju poluglasa u jaku položaju nekoliko: *šadьše* (46a), *petarь* (43d), *šadь* (43a), *konacь* (46d), i to znatno manje nego u *Ročkome misalu*, a što je u skladu s mišljenjem Stjepana Damjanovića da je vokalizacija jače zahvatila glagoljičke nego ćiriličke tekstove. Ono što također bitno razlikuje *Hvalov zbornik* od *Ročkoga misala* jest upisivanje digrafa *ъï,* koji se u latinicu transliterira kao *y*. On se vrlo često u *Hvalovu zborniku* upisuje i etimološki neopravdano: *učenycy* (42b), *prystupy* (42b), *imucŷ* (42b), *učytelь* (42c), *pysano* (42d), *pyte* (42d), *pomoly* (43b), *pryde* (43a). Povremena etimološka neopravdanost upisivanja potvrđuje da jery više nije imao poseban status u fonološkom ustroju, odnosno da je izjednačen s *i* sukladno težnji za pojednostavljivanjem i smanjenjem broja razlikovnih obilježja

[20] Damjanović 1984: 68.

samoglasnika. U *Ročkome* se *misalu*, sukladno glagoljskoj tradiciji, jery ne bilježi od 12. stoljeća.

4.1. b) Jat (*ê*)

Praslavenski vokal jat (*ê*) pripadao je vokalima prednje artikulacije, a njegova je pozicija bila između vokala *e* i *a*. Razvio se iz praindoeuropskog monoftonškog dugog *e* te monoftongizacijom praslavenskih dvoglasa *ai* i *oi* kad su oni bili pod uzlaznom intonacijom. Iako je hrvatski jezik mijenjao naslijeđeni praslavenski jezični inventar i odnose, *ê* je ostao neizmijenjen do 11., tj. 12. stoljeća. U to vrijeme dolazi do novih izmjena u vokalnom sastavu pa se on smješta između vokala *e* i *i*[21].

U glagoljici se jat označavao grafemom ⰹ, a u ćirilici grafemom ѣ. Još je uvijek problematično pitanje kako se on izgovarao. Uzme li se u obzir činjenica da su se u tekstovima kadšto zamjenjivali *ê* i *e* (npr. primjer *farisêi i farisei*), smatra se da se jat izgovarao kao otvoreno *e*. No, glagoljičnim se grafemom ⰹ bilježio samoglasnik *ê,* ali i veza *j+a*, npr. u primjerima ⰜⰹⰢⰜⰽ i Ⱌⰽⰹ . Iz ovoga bi se dalo zaključiti da se jat izgovarao kao [*ja*] na početku sloga i kao [*je*], te da artikulacijska razlika između [*ja*] i [*je*] nije bila velika pa autor glagoljice nije smatrao da treba za njih dva znaka[22].

U 13. i 14. stoljeću *ê* je defonemiziran i izjednačen sa svojim susjednim glasovima i njihovim kombinacijama. Njegovi se refleksi kreću u rasponu od *e* do *i*, a čakavsko je narječje specifično zbog svoje podijeljenosti uzrokovane različitim refleksima *ê*. Josip Hamm tako govori o ekavskom (sjevernom), ikavsko-ekavskom (prijelaznom), ikavskom (jugoistočnom) i jekavskom (lastovskom) refleksu na tom području. U čakavskom je dijalektu odavno uočena dvojaka zamjena *ê* unutar istog jezičnog sustava (*ê* > *e* i *i*) te je ona tumačena na razne načine, kao što su utjecaj naglaska, miješanje ikavskih govornika s ekavskima itd. Svoju su tezu o različitim distribucijskim uvjetima koji presudno utječu na refleks *ê* iznijeli i L. Jakubinskij i K. Meyer. Oni su smatrali da se *ê* različito reflektira zbog raznih kombinacija konsonanata i vokala koji su slijedili nakon njega. Tako se on realizira kao *e* ispred konsonanata *d, t, z, s, l, r, n,* a nakon kojih dolazi jedan od stražnjojezičnih vokala (*a, o, u, ǫ, y, ь*). U ostalim je slučajevima refleks *i*[23].

[21] Šimić 2000: 17-19, op. cit.
[22] Damjanović 2003: 62-63, op. cit.
[23] Šimić 2000: 17-19, op. cit.

Jat je u hrvatskoglagoljskim tekstovima bilježen kao ѣ sve do 15. i 16. stoljeća, ali se vrlo rano i postupno pojavljuju i njegovi refleksi *e* i *i*. To se dogodilo kada su pisari shvatili da ne žele više pisati neki neutralan znak koji za njih više nije imao fonetsku vrijednost. Zbog toga su radije pisali onako kako su izgovarali (*e* ili *i*, tj. oboje na područjima gdje jedan izgovor još nije sasvim prevladao).

U *Ročkome* je *misalu ê* dobro očuvan na starome mjestu*: dêlo* (62v-b), *bêše* (66r-d), *vrême* (63r-c), *zavêta* (63r-d), *besêda* (64v-a), *obêsi* (64v-b). No česti su i njegovi refleksi. Ekavski se refleksi pojavljuju češće: *telo* (62v-b), *prelomi* (63r-d), *celuju* (63v-b), *gibelь* (62v-b), a ponekad nisu u skladu s Jakubinskij-Meyerovim pravilom: *sedete* (63v-a), *zavedeova* (63v-a), *pob'deti* (63v-b). Ovo je još jedna potvrda da je *Ročki misal* pisan na ekavskom području, tj. u sjevernom dijelu Istre. Primjera s ikavskim refleksom znatno je manje: *idite* (63r-c), *spite* (63v-b), *primite* (63r-d), *str'zite* (66r-d). O nesigurnosti pisara govore primjeri u kojima je *ê* napisan na mjestu gdje se prvobitno nije nalazio: *ĵêmunu* (65r-c), *ĵêmunovi* (65r-d), *vêčeru* (66r-c), *sêdêĉu* (65r-c).

Osim toga, u ovome je misalu *ê* dobro očuvan i u gramatičkim morfemima, pa se čuva u imenicama (*po g'lavê* (65r-d), *na d'vorê* (64v-a), *va snê* (65r-c)), zamjenicama (*va mnê* (62v-b), *o tebê* (63v-a), *pred' vsêmi* (64v-a), *s(e)bê* (65v-a)), prilozima (*kadê* (63r-c), *sadê* (63v-a), *vanê* (64v-a)). I u glagolima *ê* je dobro očuvan, posebno u imperfektu: *sedêše* (64r-c), *hotêhu* (65r-c), *hotê* (65v-a), *bêhu* (63v-b), *imêaše* (65r-c). U imperativu glagola *ê* nije dobro očuvan (*idête* (66r-d)), već su češći njegovi refleksi: *sedete* (63v-a), *idemь* (63v-b), *vstanite* (63v-b), *idite* (63r-c), *primite* (63r-d).

Može se zaključiti da u *Ročkome misalu ê* ipak postoji kao jedinica glasovnog sustava jer se znak ѣ pojavljuje češće nego odgovarajući znakovi za *e* i *i*. No, u tekstu se mogu prepoznati i njegovi refleksi: *e* i *i*. Ekavizmi su brojniji od ikavizama, a ponekad se javljaju i mimo Jakubinskij-Meyerovog pravila. Ikavizmi su najčešći u imperativima glagola. U *Ročkome* je *misalu* podrijetlo ekavizama vjerojatno pod utjecajem sjevernih čakavskih govora. Dokaz da je njegov pisar doživljavao *ê* kao glas tipa *e* potvrđuje primjer u kojem je na mjestu staroga glasa *ę* također *ê: sêdêĉu* (65r-c).

I u *Hvalovu* je *zborniku* jat dobro očuvan na starome mjestu: *prêdanь* (42a), *têlo* (42b), *propovêdano* (42b), *mêsto* (43c), *svêtь* (44b), *snêgь* (46b), *bêlo* (46b), *dêlo* (42b). Njegovo je čuvanje dobro i u gramatičkim morfemima: *ot tolê* (42c), *tebê* (42c), *o mnê* (43a). Jat je jako dobro sačuvan u glagolima: *prêmête* (42d), *bêžaše* (43d), *prêdamь* (42c), *idête* (46a), *bê* (45d),

urêza (43c), *molête se* (43b). No, u tekstu se može pronaći i nekoliko njegovih ikavskih refleksa: *pytelь* (43a), *pobdyti* (43b), *spyte* (43b), *oblacyhь* (44a), *sny* (44d), *o teby* (43a), *sydeĉu* (44d), *zapovydaju* (46c), a u većini je njih vidljivo da je pisar *Hvalova zbornika* jery izjednačavao s *i*, o čemu je već prethodno bilo riječi. Pronađen je samo jedan ekavski refleks jata (*zavedeova* (43a)), a u tom primjeru on nije u skladu s Jakubinskij-Meyerovim pravilom. Njegovu važnost umanjuje činjenica da se u nastavku teksta u istoj riječi pronalazi i ikavski refleks jata: *zavedyovu* (Hva 45d). U primjerima *vь vsemь mêrê* (42b), *dobrye bo emu by bêlo* (42d) jat stoji na mjestu etimološkoga *i*, što dodatno potvrđuje da je pisar ponekad bio nesiguran u pisanju jer je i *ê* doživljavao kao glas tipa *i*.

Može se zaključiti da u *Hvalovu zborniku*, kao i u *Ročkome misalu*, *ê* postoji kao jedinica glasovnog sustava jer se znak ѣ pojavljuje češće nego odgovarajući znakovi za *e* i *i*. No, za razliku od *Ročkoga misala*, ovdje su ikavizmi brojniji od ekavizama kojih gotovo i nema u tekstu (pronađen je samo jedan: *zavedeova*). Ikavski se refleks jata može smatrati jednom od najčešćih zapadnoštokavskih osobina. Da je u *Hvalovu zborniku* riječ o ikavskoj podlozi svjedoče i primjeri u kojima se na mjestu etimološkoga *i* donosi *ê*.

4.1. c) Refleks glasa *ę*

Nosni su samoglasnici u većini slavenskih jezika postojali razmjerno kratko. Upravo je uklanjanje nosnika, zajedno s uklanjanjem jerova, promjena koja označava kraj općeslavenskog razdoblja i početak razvoja pojedinih suvremenih slavenskih jezika. Čini se da je uklanjanje nosnih samoglasnika započelo na slavenskomu istoku već početkom 11. stoljeća, a tek u 14. stoljeću ono obuhvaća krajnji slavenski jug (Bugarsku i Makedoniju). U hrvatskoglagoljskim se tekstovima nosni samoglasnici pravilno bilježe samo na prvoj stranici *Kijevskih listića* (kraj 11. stoljeća). Osim toga, slovo kojim se označavao prednji nosni samoglasnik pojavljuje se samo jednom na *Bašćanskoj ploči*, nekoliko puta u *Gršković evu fragmentu apostola* (12. stoljeće) i u *Ročkom abecedariju* (oko 1200. godine). No, ni u tim tekstovima ono vjerojatno više nema glasovnu vrijednost nosnog samoglasnika pa se može smatrati grafijskim reliktom. Milan Mihaljević zaključuje da su nosni samoglasnici izgubljeni već početkom 12. stoljeća jer ih nemaju ni *Bečki listići* (12. stoljeće), a ni drugi spomenici iz toga doba. Tako je kod nas stražni nosni samoglasnik prešao u *u*, a prednji u *e*. U čakavskom je narječju refleks prednjega nazala iza palatala *j, č, ž* bio *a*, a danas se on sačuvao jedino u riječi *jazik*. U hrvatskom se jeziku

smjene pojavljuju u nekim glagolskim oblicima: *popeti : popnem, žeti : žanjem, načeti : načmem*[24].

Prednjojezični se nazal, u skladu s tradicijom, u *Ročkome misalu* uvijek reflektira kao *e: vzležeĉu* (62v-b), *skrbeĉe* (63r-c), *speĉe* (63v-b), *raspetie* (65v-a), *s kьletvoju* (64v-a). Pisar *Ročkoga misala* na jednome je mjestu u tekstu umjesto *ę* zapisao *ê*, o čemu je već prethodno bilo riječi. U kodeksu nije pronađen nijedan primjer refleksa prednjega nazala *a*, što je tipična čakavska osobina. I u *Hvalovu zborniku* refleks je prednjega nosnoga samoglasnika uvijek *e*: *vьzležeĉu* (42b), *načetь* (44b), *sь kletvoju* (44a).

4.1. d) Slogotvorno *r* i *l*

Slogotvorno se *l* i *r* u staroslavenskoj pisarskoj tradiciji bilježilo u obliku *likvid + poluglas*, a takvo se pisanje prenijelo i u hrvatskoglagoljske tekstove. No, nedugo nakon toga došlo je do grafijske promjene u poretku elemenata pa su se oni često bilježili kao *poluglas + likvid* ili *vokal + likvid*. Postoji nekoliko teorija o popratnim samoglasnicima koji su se bilježili uz slogotvorno *l* i *r*. Tako Milan Rešetar smatra da oznaka *ar* ili *er* predstavlja samo pisarsku tradiciju, a suprotnoga je mišljenja Josip Hamm koji smatra da se slogotvorni element izgovarao s prizvukom, bez obzira na to što je u tekstu zabilježeno *r* ili *r'*, a ne *ar* ili *er*[25].

U *Ročkome* se *misalu* slogotvornost *l* i *r* dobro očuvala, a o izgovoru tih elemenata može se samo nagađati jer su oni zapisani bez popratnih vokala. Slogotvornost se elemenata u tekstu označava uobičajenim znakovima za poluglas, štapićem ili apostrofom: *kr'vi* (63r-d), *ml'čaše* (64r-d), *kr'vь* (64v-b), *mlьva* (62v-b). I u *Hvalovu* je *zborniku* slogotvornost likvida dobro očuvana, a označena je jerom: *krьvь* (42d), *plьtь* (43b), *mlьva* (42b), *vrьhu* (45b).

4.2. Fonologija suglasnika

4.2. a) Suglasnička skupina *žd*

Suglasnička skupina *žd* (< **dj, *zdj, *zgj*) jedna je od karakterističnih osobina staroslavenskoga jezika. Ona se očuvala u hrvatskim liturgijskim spomenicima sve do 16. stoljeća. Ona je, zajedno sa suglasničkom skupinom *št*, karakteristična i za bugarske i

[24] Mihaljević 2002: 173-179, op. cit.
[25] Šimić 2000: 34-37, op. cit.

makedonske tekstove. Na mjestu se te skupine nalazio i znak ⰸⰻ (u glagoljskim tekstovima) ili ѣ (u ćirilskim tekstovima) koji se ranije nalazio samo u stranim riječima na mjestu grčkog i latinskog *g*. Marinka Šimić tvrdi da se u hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima praslavenska skupina *dj* bilježila na tri načina: kao *žd*, kao ⰸⰻ i pisanjem samo susjednih vokala[26]. U skladu s tim, sva su tri načina bilježenja pronađena u *Ročkome misalu*, dok u *Hvalovu zborniku* izostaje ono posljednje.

U *Ročkome* se *misalu* dosljedno čuva suglasnička skupina *žd*: *tružđaete* (62v-b), *tožđe* (63v-b), *têmžđe* (64v-b), *t(a)kožđe* (65v-a), *požđite* (63v-a), a *ĵ* je zabilježeno uglavnom u stranim riječima: *ĵit'samaniju* (63v-a), *len'ĵiona* (64r-c), *ĵemunu* (64v-b), *e(van)ĵ(e)lski* (66r-c), *paraskavĵii* (66r-d). No, postoji i nekoliko primjera u kojima je *ĵ* zabilježeno umjesto etimološkog *j*: *priĵe* (63v-a), *takoĵe* (63v-a), *voĵini* (65r-d), a što upućuje na izjednačavanje *ĵ (d+j)* i etimološkog *j*. U primjeru *prêe* (64v-a) prepoznaje se treći način bilježenja ove suglasničke skupine jer su zabilježeni samo susjedni vokali.

I u *Hvalovu* se *zborniku* dosljedno čuva suglasnička skupina *žd*: *takožđe* (43a), *prêžđe* (43a), *dažđe* (43a), *požđyte* (43a). Znak ѣ uglavnom se donosi u stranim riječima: *anĵ(e)lь* (46b), *evanĵ(e)lyê* (46d), *lyĵyona* (43c), *anĵ(e)lьska* (43c), baš kao i odgovarajući ⰸⰻ na paralelnim mjestima u *Ročkome misalu*. Bilježenje *ĵ* na mjestima etimološkoga *j* nije pronađeno u *Hvalovu zborniku*, kao ni treći način bilježenja suglasničke skupine *žd,* tj. pisanje samo susjednih vokala.

4.2. b) Suglasnička skupina *št/šć/ć*

U obama se tekstovima na mjestu starih skupina **tj, *stj, *skj* upotrebljava grafem ⰾⰻ (*Ročki misal*) ili ⰿ (*Hvalov zbornik*), i to podjednako za *št, šć* i *ć*. O izgovoru se ove suglasničke skupine može samo nagađati. Tako se u *Ročkome misalu* nalaze ovi primjeri: *vzležeću* (62v-b), *nočь* (63v-a), *večerajućim* (63r-d), *o^{t}pućenie* (63r-d), *hoću* (63v-a), *o^{t}većavь* (64r-d), *g(lago)ljući* (64v-a), *sêdêću* (65r-c), *otьpuću* (65r-c), *aće* (65v-a). I u *Hvalovu* su *zborniku* primjeri jednako brojni: *êdućimь* (42d), *nemočьna* (43b), *sêdeća* (44a), *greduća* (44a), *otpućaty* (44d), *sydeću* (44d), *sudićy* (45c), *ishodeće* (45c), *stoećyhь* (45c).

Osim suglasničkih skupina *žd* i *št/šć/ć* koje su u tekstovima dobro očuvane, a što se može smatrati jednom od poveznica s bugarskim i makedonskim tekstovima, u *Muci po Mateju*

[26] Ibid., 37.

pronađena je i suglasnička skupina *čr*. U *Ročkome* se *misalu* ona čuva u samo jednom primjeru, i to: *i odêše i hlamidoju črvlenoju* (65r-d). Ista se skupina u *Hvalovu zborniku* očuvala u primjeru: *i svlêkъše hlamidu črъvlenu* (45c).

4.2. c) Alternacija *f/p-v*

Strani se fonem *f* u hrvatski jezični sustav prenosio kao *p* ili *v*, što znači da se zamjenjivao najsličnijih glasovima. Tako su u hrvatskoglagoljskim misalima česti primjeri *pervarь* za *februarius*, *parisêi* za *pharisaeus*, *propaciê* za *praefatio*. Glas *f* postupno je ušao u hrvatski jezični sustav, i to najviše u stranim riječima poput *fratarь*, *filosofь*, *Filipь*. Od 15. se stoljeća postupno javljao i u domaćim riječima, i to najčešće u riječi *ufati*[27].

I u *Ročkome* se *misalu f* zamjenjuje najsličnijim glasom, i to s *p*: *kaêpê* (64r-c), *parisêi* (66r-d), *vlaspimiju* (64r-d). U istome se misalu glas *f* jednom donosi u stranoj riječi: *kaifê* (62v-b). U *Hvalovu zborniku* nije pronađen nijedan primjer s glasom *f* jer se on, kao i u *Ročkome misalu*, zamjenjuje s *p*: *kaiêpa* (42b), *parysie* (46a). Ovakvo stanje u tekstovima potvrđuje tezu Milana Mihaljevića da *f* u to vrijeme nije bio organski dio glasovnog sustava hrvatske redakcije tekstova te da su ga zbog toga pisari osjećali kao strani element. Zbog toga su ga nerijetko zamjenjivali najbližim domaćim elementom (*p*)[28].

4.2. d) Grafijske geminate

U tekstu *Muke po Mateju* često se javlja udvojeno pisanje suglasnika. Najčešća je funkcija tih geminata samo grafijska, a udvojeno izgovaranje tih suglasnika ne može se baš pretpostaviti jer postoji puno primjera u kojima se ista riječ na različitim mjestima u tekstu piše s i bez udvojenih suglasnika, ali to ne utječe na njezino značenje. Milan Mihaljević govori o četirima skupinama geminata[29]: prvu skupinu geminata čine one u stranim riječima, najčešće hebrejskoga podrijetla, pa u *Ročkome misalu* postoji riječ *mur'ro* koja se piše bez udvojenog suglasnika (*mura* (62v-b)), ali i s njime (*mur'ro* (62v-b)). U *Hvalovu* se *zborniku* ista riječ piše bez udvojenog suglasnika (*muro* (42b)). Drugu skupinu čine primjeri s geminatama na granici morfema koje nastaju kao posljedica težnje za očuvanjem posebnosti prefiksa *bez-*, *raz-*, *iz-*,

[27] Ibid., 41.
[28] Mihaljević 1991: 48.
[29] Ibid., 62-64.

pod-. Mali je broj primjera s udvojenim suglasnicima, a svi su oni iz *Ročkoga misala*: *raz'zoriti* (64r-d), *is'sêkalь* (66r-c). Puno je više primjera bez udvojenih suglasnika i u *Ročkome misalu* (*rastr'za* (64r-d)) i u *Hvalovu zborniku* (*isêče* (45d), *razoryty* (43d), *rastrьza* (44a)). Ovi primjeri idu u prilog tezi da ni ovdje najvjerojatnije nije riječ o udvojenom izgovaranju suglasnika.

Treću skupinu čine primjeri s geminatama nastalim ispadanjem poluglasa kod pridjeva koji u nominativu završavaju na *–nanь* ili *–nьnь*. U *Ročkome* je *misalu* takvih primjera više (*mnogocen'nago* (62v-b), *nepovin'nu* (64v-b), *stran'nimь* (64v-b)) nego u *Hvalovu zborniku* gdje poluglas nije ispušten (*nepovynanь* (45a), *povynanь* (44a)). Četvrtu skupinu čine primjeri u kojima su geminate nastale zbog hiperkorektnosti ili da bi se razlikovao imenski i pridjevski oblik riječi. Te su geminate očuvane kako bi se izbjeglo značenjsko i kategorijsko preklapanje riječi. Tako Stjepan Damjanović navodi da je u *Kolunićevu zborniku* pridjev *istin'ni* uvijek pisan s dva *n* kako bi se razlikovao od imenice ženskog roda[30]. Takve se geminate zovu i funkcionalnima, u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* nisu pronađene.

4.2. e) Rotacizam

Rotacizam je promjena intervokalnog *ž* u *r*. To je izrazito fonološka promjena i provodi se samo onda kad nema opasnosti od semantičkih ili kakvih drugih pomaka. U hrvatskoj je redakciji staroslavenskih tekstova ta promjena učestala, a u nekim se tekstovima ona dosljedno provodi (npr. u *Kolunićevu zborniku*). Najčešće rotacizam obuhvaća sljedeće lekseme: *jure, nere, ere, dari*[31].

U *Ročkome misalu* dosljedno se ne provodi rotacizam: *neže* (64r-c), *juže* (63v-b), *možetь* (63v-b), *doidêže* (63v-a), kao ni u *Hvalovu zborniku*: *juže* (42d), *neže* (43c), *poneže* (44c), *eže* (45b), *možetь* (45b).

4.2. f) Palatalizacije

U staroslavenskom su književnom jeziku postojale tri palatalizacije stražnjojezičnih suglasnika. Tako se pod prvom palatalizacijom podrazumijeva promjena *k, g, h* pred

[30] Damjanović 1984: 83, op. cit.
[31] Šimić 2000: 44, op. cit.

prednjojezičnim samoglasnicima (*i, e, ь, ê, ę*) u *č, ž, š* (*tihь* > *tišina, drugь* > *druže*). Pod drugom se palatalizacijom podrazumijeva promjena *k, g, h* ispred samoglasnika *i* i *ê* u *c, z/ʒ, s: duhь* > *dusi, učenikь* > *učenici*. Može se zaključiti da *i* i *ê* izazivaju i prvu i drugu palatalizaciju, ali poredbeno je istraživanje otkrilo da vrsta palatalizacije ovisi o podrijetlu tih glasova. Tako *i* i *ê* koji su monoftonškoga podrijetla (nastali od dugog *i* i dugog *e*) izazivaju prvu palatalizaciju, a *i* i *ê* koji su diftonškoga podrijetla (nastali od dvoglasa *oi* i *ai* pod silaznom, odnosno uzlaznom intonacijom) izazivaju drugu palatalizaciju. Treća se palatalizacija razlikovala od prvih dviju po redoslijedu elemenata. U prve dvije prednjojezični su se samoglasnici nalazili iza stražnjojezičnih suglasnika pa se one često zovu regresivnim palatalizacijama, a u trećoj se palatalizaciji samoglasnici nalaze ispred suglasnika pa se može govoriti o progresivnoj palatalizaciji. Ako se, naime, *k, g, h* nađu iza samoglasnika *i, ę, ь*, oni se mijenjaju u *c, z/ʒ, s*: *narêkati* > *naricati*. Ni do danas nisu potpuno razjašnjeni uvjeti pod kojima se provodi ta palatalizacija jer se ona ne provodi tako dosljedno kao prve dvije[32].

Prva i treća palatalizacija ostale su nepromijenjene još od praslavenskog doba, dok je druga doživljavala promjene (*k, g, h + i, ê (< *oi, *ai) = c, z/ʒ, s*). Upravo je zbog toga i najzanimljivija. Ona se ponekad nije provodila dosljedno, a ponekad se provodila i na mjestima gdje prvobitno nije. Naime, budući da već ranije spomenuti glas *y* nije uvjetovao ovu promjenu, na tim se mjestima ona nije provodila. No, kad je on prešao u *i*, stvoreni su uvjeti za provođenje druge palatalizacije i na tim mjestima.

U *Ročkome* se *misalu* druga palatalizacija dosljedno provodi uglavnom na mjestima gdje joj je od starine mjesto, i to u nominativu množine muškog roda (*učenici* (63v-a), *knižnici* (62v-b), *druzi* (64v-a)), u lokativu jednine srednjeg roda (*na mnozê* (62v-b)), u lokativu množine muškog roda (*na oblacêhь* (64r-d)), u akuzativu dvojine ženskog roda (*rucê* (65r-d)). U ovim se primjerima dobro vidi da su na mjestima gdje se prvobitno nije provodila ova promjena u *Ročkome misalu* zadržani nepalatalizirani oblici, i to u instrumentalu množine muškoga roda (*sa uč(e)niki* (63r-c)), u nominativu jednine ženskoga roda (*knigi* (64r-c)), u akuzativu množine muškoga roda (*srebrniki* (64v-b)), a iznimka je primjer *s knižnici* (65v-a) u kojem je ona provedena. U *Hvalovu* je *zborniku* stanje slično. Iako se u njemu na mjestu etimološkoga *i* često donosi *y* (ponekad i neopravdano) koji ne bi trebao uvjetovati drugu palatalizaciju, promjena se dosljedno provodi u nominativu množine muškog roda (*učenycy* (42b), *knižnicy* (43d)), u lokativu množine muškog roda (*na oblacyhь* (44a)), u lokativu jednine srednjeg roda (*na mnozy*

[32] Damjanović 2003: 71-73, op. cit.

(42b)), u akuzativu množine ženskog roda (*rucy* (43c)). Ovi primjeri upućuju na to da jery više nije imao poseban status u fonološkom ustroju jezika te da se on izjednačavao s *i*, a time su bili ostvareni uvjeti za provođenje ove promjene. Promjena nije provedena u sličnim primjerima kao i u *Ročkome misalu*: u nominativu jednine ženskoga roda (*knygy* (43d)) te u instrumentalu množine muškoga roda (*sь učenyky* (42c), *sь knižniki* (45b)).

4.3. Morfologija imenica

U najstarijem je slavenskom književnom jeziku postojalo nekoliko deklinacijskih tipova. Tako je postojala o/jo-deklinacija (tj. palatalna i nepalatalna) koja je bila glavna za imenice muškoga i srednjega roda, a/ja-deklinacija (tj. palatalna i nepalatalna) koja je bila glavna za imenice ženskoga roda, i-deklinacija za neke imenice muškoga i ženskoga roda, u-deklinacija za pojedine imenice muškoga roda te deklinacija koja je obuhvaćala konsonantske osnove (n-, r-, t-, v-, s-). Već u najstarijim spomenicima staroslavenskoga književnog jezika ova podjela nije bila tako jasna zbog međusobnih utjecaja. Najviše su promjena doživjele konsonantske osnove na koje je prvo utjecala i-deklinacija, a onda i glavne deklinacije muškoga, srednjega i ženskoga roda. Na glavnu je deklinaciju imenica muškoga i srednjega roda najviše utjecala u-deklinacija[33], pogotovo u štokavskome narječju, pa u lokativu jednine imenica muškoga roda postoje oblici *domu, zakonu, miru*.

U najstarijoj se fazi hrvatskoga jezika ova deklinacijska shema pojednostavnila i svela na tri deklinacijska tipa: o/jo-deklinaciju koja je obuhvaćala gotovo sve imenice muškoga i srednjega roda, a/ja-deklinaciju koja je obuhvaćala gotovo sve imenice ženskoga roda te i-deklinaciju koja je obuhvaćala gotovo sve imenice nekadašnjih konsonantskih osnova. U nekim su se spomenicima hrvatske redakcije sačuvali i ostaci konsonantskih promjena te u-deklinacije[34].

U nastavku će se rada pokušati prikazati morfološka analiza imenica, pridjeva, zamjenica, a kasnije i glagola, brojeva i nekih nepromjenjivih vrsta riječi. Ta će jezična analiza imenica, pridjeva i zamjenica biti određena isključivo rodom riječi, a ne njezinom deklinacijskom vrstom. Za svaki će se padež odrediti najčešći gramatički morfemi i donijeti mnoštvo primjera kako bi jezično stanje bilo što vjerodostojnije prikazano.

[33] Ibid., 124-129.
[34] Šimić 2000: 45, op. cit.

4.3. a) Nominativ

U *Ročkome* su *misalu* i *Hvalovu zborniku* potvrđena dva gramatička morfema u nominativu jednine imenica muškoga roda: nulti morfem i *–a*. Češći je nulti morfem, pa je navedeno nekoliko imenica iz *Ročkoga misala*: *učit(e)lь* (63r-c), *č(lovê)kь* (63r-d), *pet(a)rь* (63v-a), *d(u)hь* (63v-b), *i(su)sь* (64r-c), te iz *Hvalova zbornika*: *narodь* (43c), *s(y)nь* (42a), *pylatь* (44d), *gemonь* (44d), *c(êsa)rь* (44c). Morfem *–a* nalazi se u *Ročkome misalu* samo u imenima *ijuda* (63r-c) i *iliê* (65v-b). U istom je slučaju taj gramatički morfem očuvan i u *Hvalovu zborniku*: *ijuda* (42d) i *ilyê* (45c).

U nominativu jednine ženskoga roda potvrđena su tri gramatička morfema: *-a*, nulti morfem i *–i*. Najčešći je morfem *–a* pa je navedeno nekoliko imenica iz *Hvalova zbornika* koje imaju isti oblik i u *Ročkome misalu*: *čaša* (Roč 63r-d, Hva 43b), *paska* (Roč 62v-b, Hva 42a), *mlьva* (Roč 65r-d, Hva 42b), *žena* (Roč 62v-b, Hva 42b), *zemla* (Roč 65v-b, Hva 45c), *vola* (Roč 63v-b, Hva 43b). Imenice koje su nekada pripadale i-deklinaciji sada imaju nulti gramatički morfem: *p'l'tь* (Roč 63v-b), tj. *plьtь* (Hva 43b) te *kr'vь* (Roč 65r-d), tj. *krьvь* (Hva 42d). Morfem *–i* zabilježen je jedino u primjeru *mati* (Roč 66r-c), tj. *maty* (Hva 45d).

Sve imenice srednjega roda u nominativu jednine u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* imaju morfem *–o* ili *–e*. Morfem *–e* imaju sljedeće imenice: *vrême* (Roč 63r-c, Hva 42c), *e(van)ĵ(eli)e* (Roč 63r-c), tj. *evanьĵ(e)lye* (Hva 42b). Morfem *–o* pronađen je samo u jednome primjeru u obama kodeksima: *têlo* (Roč 63r-d, Hva 42d).

U nominativu množine imenica muškoga roda redovito je gramatički morfem *–i*: *voĵini* (Roč 65r-d), tj. *voini* (Hva 45a), *učenici* (Roč 63v-a), tj. *učenycy* (Hva 42b), *arhierêi* (Roč 62v-b), tj. *arhyeryi* (Hva 42a), *grobi* (Roč 65v-b), tj. *groby* (Hva 45c). U nominativu su množine imenica ženskoga roda gramatički morfemi *–e* (*ovce* (Roč 63v-a, Hva 43a)) te *–i*: *knigi* (Roč 64r-c), tj. *knygy* (Hva 43c), *ženi* (Roč 66r-c), tj. *ženy* (Hva 45d). Pronađen je samo jedan primjer u nominativu množine imenica srednjega roda, i to *t(ê)l(e)sa* (Roč 65v-b), tj. *têlesa* (Hva 45d), a koji je ostatak stare s-deklinacije. Može se zaključiti da u ovim dvama kodeksima nisu vidljive međusobne razlike u nominativu jednine i množine imenica, tj. isti se gramatički morfemi pojavljuju na paralelnim mjestima u tekstovima.

4.3. b) Genitiv

U genitivu jednine imenica muškoga roda pronađena su dva gramatička morfema: *-a* i *–e*. Gramatički morfem *–a* nalazi se u najvećem broju primjera: *zavêta* (Roč 63r-d, Hva 42d), *groba* (Roč 66r-c, Hva 46b), *ploda* (Roč 63r-d, Hva 42d), *o(tь)ca* (Roč 63r-d, Hva 46c), *simuna* (Roč 62v-b), tj. *simona* (Hva 45a), *križa* (Roč 65v-a), tj. *krьsta* (Hva 45b), *oc'ta* (Roč 65v-b), tj. *octa* (Hva 45c), *kaifê* (Roč 62v-b), tj. *kaiêpa* (Hva 42b). Gramatički morfem *–e* pronađen je u jednome primjeru u obama kodeksima, a smatra se ostatkom stare n-deklinacije*: d(ь)ne* (Roč 66r-d, Hva 42d).

U genitivu jednine imenica ženskoga roda pronađena su dva gramatička morfema: *-i* (*krьvi* (Roč 63r-d), tj. *krьvy* (Hva 45a), *godini* (Roč 65v-b), tj. *godyni* (Hva 45c), *semrti* (Roč 63v-a), tj. *smrьty* (Hva 43a)) te *–e*: *aramatie* (Roč 66r-c), tj. *iaramatye* (Hva 45d), *galilêe* (Roč 66r-c). U genitivu jednine imenica srednjega roda pronađen je gramatički morfem *–a*: *têla* (Roč 66r-c, Hva 45d), *mura* (Roč 62v-b), dok u *Hvalovu zborniku* na tome mjestu postoji *hrizmy* (42b), tj. imenica ženskoga roda s gramatičkim morfemom *–i*.

Što se tiče genitiva množine, u tekstu je pronađen jedino genitiv množine imenica muškoga roda, a primjera s genitivom množine ženskoga i srednjega roda nema. U genitivu je množine muškoga roda češći gramatički morfem nulti: *srebrnikь* (Roč 63r-c), tj. *srebrьnikь* (Hva 42c), *grobь* (Roč 66r-c, Hva 45d). Zanimljivo je da su ponekad imenice glavne muške deklinacije preuzimale nastavke u-deklinacije, posebno ako su ti oblici bili dulji i izražajniji pa u tekstu *Muke po Mateju* postoje ovi oblici: *grêhovь* (Roč 63r-d, Hva 42d), *s(i)nov(ь)* (Roč 64v-b), tj. *s(y)novь* (Hva 44c), a koji su dokaz ostataka iščezlih paradigmi.

4.3. c) Dativ

Dativni su oblici u tekstu *Muke po Mateju* jako rijetki. U dativu jednine imenica muškoga roda češći je gramatički morfem *–u: i(su)su* (Roč 62v-b, Hva 42c), *eteru* (Roč 63r-c, Hva 42c), *pilatu* (Roč 64v-b), tj. *pylatu* (Hva 44b), *ĵemunu* (Roč 64v-b), tj. *gemonu* (Hva 44b), *č(lovê)ku* (Roč 63r-d) tj. *čl(o)v(ê)ku* (Hva 42d). Gramatički morfem *–ê* pojavljuje se samo u jednome primjeru u osobnome imenu u *Ročkome misalu: kaêpê* (64r-c). Na paralelnom se mjestu u *Hvalovu zborniku* donosi oblik *kaiêpy* (43d), a koji dobro pokazuje da je ta osobna imenica gramatički ženskoga roda, tj. da se deklinira kao imenice a-deklinacije. U dativu

jednine imenica ženskoga roda pronađen je ovaj primjer: *semr'ti* (Roč 64r-d), tj. *smrьty* (Hva 44a), a u dativu jednine imenica srednjega roda *jutru* (Roč 64v-a, Hva 44b).

Nešto su češći primjeri u dativu množine imenica muškoga roda, a koji imaju gramatički morfem *–om: narodom'* (Roč 64r-c), tj. *narodomь* (Hva 43c), *uč(eni)k(o)mь* (Roč 62v-a), tj. *učenikomь* (Hva 42a), *grêšnikom'* (Roč 63v-b), tj. *grêšnykomь* (Hva 43b), *arhierêom'* (Roč 64v-b), tj. *arhyeryomь* (Hva 44b). U jednom je primjeru pronađen gramatički morfem *–em* (*ljudemь* (Roč 66r-d), tj. *ludemь* (Hva 46a)). Imenica *starêišina* deklinirala se kao imenice a-deklinacije, iako je označavala osobu muškoga spola. U *Ročkome* se *misalu* pronalazi dativ množine ove imenice (*starêišinamь* (64v-b)), dok *Hvalov zbornik* na paralelnom mjestu ima *starьcemь* (44b), tj. imenicu muškoga roda. U tekstu nema primjera za dativ množine imenica srednjega roda.

4.3. d) Akuzativ

Za razliku od dativa, akuzativ je u tekstu vrlo čest. U muškome rodu jednine imenica najčešći je gramatički morfem nulti: *gradь* (Roč 63r-c, Hva 42c), *nožь* (Roč 64r-c, Hva 43c), *hlêbь* (Roč 63r-d, Hva 42d), *d(u)hь* (Roč 65v-b, Hva 45c), *grobь* (Roč 66r-c, Hva 46a), *kam(e)nь* (Roč 66r-c), tj. *kamenь* (Hva 45d), *križь* (Roč 65v-a), tj. *krьstь* (Hva 44d), *tr'stь* (Roč 65r-d), tj. *trьstь* (Hva 45c). Pojavljuje se i gramatički morfem *–a*: *i(su)sa* (Roč 62v-b, Hva 42b), *raba* (Roč 64r-c, Hva 43c), *razboinika* (Roč 64r-c), tj. *razboinyka* (Hva 43c), *č(lovê)ka* (Roč 64v-a), tj. *čl(o)v(ê)ka* (Hva 44b). Može se primijetiti da je akuzativ jednine imenica muškoga roda za neživo jednak nominativu, a onaj za živo jednak genitivu. To je karakteristika većine slavenskih jezika, za razliku od staroslavenskoga književnog jezika u kojem su nominativ i akuzativ uvijek bili jednaki. Gramatički se morfem *–u* nalazi u dvjema imenicama: *varavu* (Roč 65r-c, Hva 44d), *iliju* (Roč 65v-b), tj. *ilyju* (Hva 45c).

U akuzativu jednine imenica ženskoga roda češći je gramatički morfem *–u*: *pasku* (Roč 63r-c, Hva 42c), *čašu* (Roč 63r-d, Hva 42d), *vodu* (Roč 65r-d, Hva 45a), *goru* (Roč 63r-d, Hva 46c), *ruku* (Roč 63r-d, Hva 43c), *gl(a)vu* (Roč 62v-b), tj. *glavu* (Hva 42b). Tek se sporadično javlja nulti gramatički morfem, i to u imenicama i-deklinacije: *napastь* (Roč 63v-b, Hva 43b), *kr'vь* (Roč 64v-b), tj. *krьvь* (Hva 44b), *cr(ь)k(ь)vь* (Roč 64r-d), tj. *crьkavь* (Hva 45b).

U akuzativu jednine imenica srednjega roda češći je gramatički morfem *–o*: *mêsto* (Roč 64r-c, Hva 45b), *têlo* (Roč 62v-b, Hva 42b), *dêlo* (Roč 62v-b, Hva 42b), *selo* (Roč 64v-b, Hva 44c), *uho* (Roč 64r-c, Hva 43c). Rjeđe se pojavljuje gramatički morfem *–e: lice* (Roč 64r-d,

Hva 44a), *zn(a)m(e)nie* (Roč 63v-b), tj. *znamenye* (Hva 43c), *raspetie* (Roč 62v-b), tj. *propetie* (Hva 42a).

Akuzativ množine imenica nešto je rjeđe zastupljen. U akuzativu množine imenica muškoga roda gramatički je morfem *–i: srebrniki* (Roč 64v-b), a na paralelnom je mjestu u *Hvalovu zborniku* akuzativ jednine srednjega roda *srebro* (44b). U akuzativu množine imenica ženskoga roda gramatički je morfem također *–i: ruki* (Roč 64r-c), tj. *rucy* (Hva 43c), *rizi* (Roč 64r-d), tj. *ryzy* (Hva 45b), a u akuzativu množine imenica srednjega roda *–a: kolêna* (Roč 65r-d, Hva 45a).

4.3. e) Vokativ

U tekstu *Muke po Mateju* postoji nekoliko primjera u vokativu, a svi su oni u jednini muškoga roda te u skladu sa staroslavenskom jezičnom tradicijom. Podjednako su česti gramatički morfemi *–e, –u* i *–i*. Slijede primjeri s gramatičkim morfemom *–e: o(tь)če* (Roč 63v-a, Hva 43a), *druže* (Roč 64r-c, Hva 43c), *b(o)že* (Roč 65v-b, Hva 45c), *h(rьst)e* (Roč 64v-a), tj. *h(rь)s(t)e* (Hva 44a), a zatim i s gramatičkim morfemom *–u: c(êsa)ru* (Roč 65r-d, Hva 45a), *učitelju* (Roč 63v-b). Na paralelnom je mjestu u *Hvalovu zborniku* oblik *ravy* (43c) koji je tipični grecizam, a o kojem će više biti riječi u poglavlju o leksiku.

4.3. f) Lokativ

U lokativu se jednine imenica muškoga roda u *Ročkome misalu* najčešće nalazi gramatički morfem *–ê: mirê* (63r-c), *grobê* (66r-c), *d'vorê* (64v-a), *snê* (65r-c), *kamenê* (66r-c), dok se u *Hvalovu zborniku* na paralelnim mjestima uglavnom nalazi gramatički morfem *–i: groby* (45d), *dvory* (44a), *sny* (44d), *kameni* (45d). U *Ročkome* se *misalu* gramatički morfem *–i* javlja vrlo rijetko: *vitanii* (62v-b), a u *Hvalovu* se *zborniku* on zadržava: *vytanyi* (42b). Na pojedinim se mjestima u lokativu jednine donosi i gramatički morfem *–u* koji se smatra utjecajem u-deklinacije*: domu* (Roč 62v-b, Hva 42b), *z(a)k(o)nu* (Roč 62v-a). U *Hvalovu zborniku* pronađen je samo jedan takav primjer jer u njemu nedostaje uvodni dio *Muke po Mateju* u kojemu je pronađen onaj potonji.

I u lokativu se jednine imenica ženskoga roda *Ročki misal* i *Hvalov zbornik* razlikuju. Najčešći je gramatički morfem *–i: z(e)mli* (Roč 65v-b), tj. *zemly* (Hva 45c), *galilêi* (Roč 63v-a), tj. *galelyi* (Hva 43a), *cr(ь)k(ь)vi* (Roč 64r-c), tj. *crьkьvy* (Hva 43d). Na nekim se mjestima

u *Ročkome misalu* donosi gramatički morfem *–ê: g'lavê* (65r-d), *godinê* (65v-b), *nivê* (64v-b), dok se na paralelnim mjestima u *Hvalovu zborniku* zadržava gramatički morfem *–i: glavy* (45a), *godini* (45c). U *Hvalovu zborniku* nije pronađen leksem *niva* nego *selo* pa je lokativ te imenice srednjega roda *na sely* (44c). Najčešći je gramatički morfem za imenice u lokativu jednine srednjega roda *–i: c(êsa)r(ь)stvi* (Roč 63r-d), tj. *c(êsa)rьstvy* (Hva 42d), *vskrseni* (Roč 63v-a), tj. *vaskrьsoveni* (Hva 43a), *sely* (44a), a u jednome je primjeru u *Ročkome misalu* to *–ê: selê* (64r-d).

U lokativu je množine imenica muškoga roda u *Ročkome misalu* najčešći gramatički morfem *–ê: oblacêhь* (64r-d), *d(ь)nêhь* (66r-d), a u jednome je primjeru *–e: ljudehь* (62v-b). U *Hvalovu* je *zborniku* to *–e* (*ludehь* (42b), *d(ь)nehь* (46a)) ili *–i: oblacyhь* (44a). Za lokativ množine imenica ženskoga roda nije pronađen nijedan primjer, a za lokativ množine imenica srednjega roda pronađen je samo jedan: *čedêhь* (Roč 65r-d), tj. *čedyhь* (Hva 45a). Na temelju ovih nekoliko primjera može se zaključiti da je u *Ročkome misalu* dobro očuvan *ê* gdje se on prvobitno nalazio (*oblacêhь, čedêhь*), kao i *-ehь* (*ljudehь*). S druge strane, refleks *–ihь* češći je u *Hvalovu zborniku* nego u *Ročkome misalu*, a što je u skladu s već iznesenom tezom da je u *Hvalovu zborniku* više ikavizama nego ekavizama.

4.3. g) Instrumental

U instrumentalu su jednine imenica muškoga roda gramatički morfemi *–om* i *–em*, ovisno o palatalnosti osnove. U ovim je primjerima osnova nepalatalna pa je gramatički morfem *–om: gl(a)somь* (Roč 65v-b), tj. *glasomь* (Hva 45c), *i(su)somь* (Roč 64r-c), tj. *i(su)s(o)mь* (Hva 43c), *b(ogo)mь* (Roč 64r-d), tj. *bog(o)mь* (Hva 44a), *ĵemunomь* (Roč 64v-b), tj. *gemonomь* (Hva 44c), *pr(o)r(o)k(o)mь* (Roč 64v-b), tj. *pror(o)komь* (Hva 44c), *strahomь* (Hva 46b). Pronađena su samo dva primjera instrumentala jednine imenica muškoga roda s palatalnom osnovom: *nožemь* (Roč 64r-c, Hva 43c), *eremyemь* (Hva 44c).

U instrumentalu jednine imenica ženskoga roda gramatički su morfemi vrlo raznoliki, ovisno o nekadašnjoj staroslavenskoj imenskoj deklinaciji: *-ju, -oju, -eju.* U navedenim je primjerima gramatički morfem *–ju: lastiju* (Roč 62v-b), tj. *lastyju* (Hva 42b), *žlčiju* (Roč 65v-a), tj. *žlьčyju* (Hva 45b). Nekoliko je primjera s gramatičkim morfemom *–oju: kьletvoju* (Roč 64v-a), tj. *kletvoju* (Hva 44a), *gl(a)voju* (Roč 65v-a) te *–eju: plaĉeniceju* (Roč 66r-c), tj. *plaĉanyceju* (Hva 45d), *kustodyeju* (Hva 46a). Može se primijetiti da gramatički morfem *–ju* imaju imenice koje su se u staroslavenskom književnom jeziku deklinirale po i-deklinaciji, a

gramatičke morfeme *–oju* i *–eju* imaju imenice nekadašnje glavne ženske deklinacije, a-deklinacije. U instrumentalu jednine imenica srednjega roda pronađena su samo dva primjera, a oba imaju gramatički morfem *–еть: oružietь* (Roč 63v-b), tj. *oružyetь* (Hva 43c), *im(e)netь* (Roč 65v-a), tj. *imenetь* (Hva 45c).

Instrumental množine imenica muškoga roda ima sljedeće gramatičke morfeme: *-i* (*uč(e)niki* (Roč 63r-c), tj. *učenyky* (Hva 42c)) i *-mi* (*d(ь)n(ь)mi* (Roč 65v-a), tj. *d(ь)n(ь)my* (Hva 43d)). Gramatički morfemi za instrumental množine imenica ženskoga roda nisu tako raznovrsni, već je uvijek riječ o istome morfemu, *-ami: gl(a)vami* (Roč 65v-a), tj. *glavamy* (Hva 45b), *drkolami* (Roč 63v-b), tj. *drьkolamy* (Hva 43c), *stražami* (Roč 66r-d), a isti morfem ima i imenica muškoga spola koja se deklinirala kao imenica glavne ženske promjene: *slugami* (Roč 64r-c, Hva 43d). Bitno je istaknuti da je imenica *drьkolь* u staroslavenskim kanonskim spomenicima muškoga roda, a u tekstovima hrvatske redakcije ponaša se kao imenica ženskoga roda[35], a označava toljagu[36]. U tekstu nema primjera instrumentala množine imenica srednjega roda.

4.3. h) Dvojina

U tekstu *Muke po Mateju* vidljivi su neki oblici dvojine imenica. Ti će ostaci dvojine biti grupirani po rodu imenica, iako prevladavaju imenice muškoga roda. Tako u muškome rodu postoji očuvan nominativ dvojine: *dva lažna sv(ê)dêtela* (Roč 64r-d), tj. *dva lažy s(ь)v(ê)dytela* (Hva 43d). Očuvan je i genitiv muškoga roda dvojine: *m(a)ti s(i)nu zavêdêovu* (Roč 66r-c), tj. *maty s(y)nu zavedyovu* (Hva 45d), kao i akuzativ: *d'va razboinika* (Roč 65v-a), tj. *dva razboinika* (Hva 45b), *12 len'ĵiona* (Roč 64r-c), tj. *dva na desete lyĵyona* (Hva 43c) te lokativ: *d'voju d(ь)nu* (Roč 62v-b), tj. *dvêju d(ь)nьju* (Hva 42a). Postoje i ostaci dvojine instrumentala muškoga roda: *obêma na desete uč(e)n(i)koma* (Roč 63r-c), tj. *obyma na desete učenikoma* (Hva 42c). U *Ročkome* je *misalu* očuvan akuzativ dvojine imenica ženskoga roda, i to *rucê* (63v-b), dok je u *Hvalovu zborniku* na tome mjestu akuzativ množine ženskoga roda: *ruci* (43b).

Što se tiče morfologije imenica u tekstu *Muke po Mateju*, može se zaključiti da se za sva tri roda očuvala glavna deklinacija i da se dobro čuvaju razlike između palatalnih i nepalatalnih osnova. U nekim se padežima mogu prepoznati ostaci starih deklinacija, npr. ostaci u-deklinacije imenica muškoga roda (*synь, grêhь, domь*), n-deklinacije imenica muškoga

[35] Ibid., 52.
[36] Damjanović i sur. 2009.

(*дьнь, kamy*) i srednjega roda (*vrême*), r-deklinacije imenica ženskoga roda (*mati*), s-deklinacije imenica srednjega roda (*têlo*). Imenski se oblici u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* uglavnom podudaraju, a najveće su razlike u lokativu imenica, a što je povezano s čuvanjem jata kao gramatičkog morfema i njegovim refleksima. Tako je u lokativu jednine imenica muškoga i ženskoga roda u *Ročkome misalu* najčešći gramatički morfem *–ê,* dok se na paralelnim mjestima u *Hvalovu zborniku* donose njegovi ikavski refleksi, što se može smatrati jednom od zapadnoštokavskih osobina. Bitno je naglasiti da su u tekstu *Muke po Mateju* u kodeksima očuvani ostaci dvojine, i to imenica muškoga roda. *Ročki misal* i *Hvalov zbornik* dobro čuvaju ostatke dvojine muškoga roda u nominativu, genitivu, akuzativu, lokativu i instrumentalu. Zanimljivo je da je u *Ročkome misalu* u jednome primjeru očuvan i akuzativ dvojine imenica ženskoga roda, dok je u *Hvalovu zborniku* na tome mjestu akuzativ množine ženskoga roda, a što navodi na zaključak da se štokavsko narječje brže nego čakavsko rješavalo dvojine i zamjenjivalo ju množinskim oblicima. Može se zaključiti da u imenskim oblicima nema puno inovacija kao u fonologiji te da nisu vidljive velike međusobne razlike između ovih dvaju kodeksa kao što je to bilo u prošlome poglavlju.

4.4. Morfologija zamjenica i pridjeva

Po mišljenju je nekih autora prvotna razlika između pridjeva i imenica bila isključivo sintaktička: imenice su u rečenici najčešće bile u funkciji subjekta i objekta, a pridjevi su služili kao dio imenskog predikata i kao atributi. Morfološko razlikovanje posljedica je različite sintaktičke uporabe. Na početku su staroslavenskoga književnog jezika morfološka sredstva bila ista. Tako su se pridjevi koji su se odnosili na imenice muškoga i srednjega roda dobivali padežne nastavke imeničkih *o/*jo osnova, a oni koji su se odnosili na imenice ženskoga roda dobivali su nastavke *a/*ja osnova. Takvi su se pridjevi nazivali jednostavnima ili neodređenima, a njihova deklinacija imeničkom[37]. Neodređeni su se pridjevi deklinirali kao odgovarajuće imenice glavne promjene, tj. *novъ* kao *rabъ*, *nova* kao *žena*, *novo* kao *selo*, *niĉь* kao *vraĉь*, *niĉa* kao *duša*, *niĉe* kao *polje*[38].

Vrlo je rijedak bio vokativ neodređenih pridjeva, a uz imenice u tom padežu najčešće se upotrebljavao složeni, određeni oblik pridjeva: *ne boi se maloe stado*. Naziv *složeni* nije postojao bez razloga: ti su oblici doista bili složeni od imeničkoga i zamjeničkoga dijela. Oni

[37] Damjanović 2003: 106, op. cit.
[38] Damjanović 2012: 132, op. cit.

su nastali tako što su se jednostavnim, neodređenim oblicima dodavali oblici anaforičke zamjenice *jь, ja, je* (jь se u tekstovima bilježio kao *i*): *novъ + i = novyi, nova + ja = novaja*. Ti su se složeni oblici prvotno upotrebljavali samo kao atributi i to onda kad su govorili o osobinama osobe (predmeta) koja je, po mišljenju govornika, sugovorniku poznata. To je značilo da je spomenuta zamjenica zapravo imala ulogu člana[39].

U današnjim su slavenskim jezicima neodređeni oblici u množini nestali, a u jednini su se oni očuvali u hrvatskom, češkom i ruskom jeziku. Drugdje je prevladala složena pridjevska promjena[40].

Budući da pridjevi i zamjenice imaju sličnu deklinaciju, u tekstu će *Muke po Mateju* biti obrađeni zajedno, a posebno će biti obrađene lične zamjenice. Obrada pridjeva i zamjenica bit će grupirana po padežima, a nastojat će se donijeti što veći broj primjera kako bi što vjerodostojnije bilo prikazano stanje u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku*.

4.4. a) Nominativ

Primjeri su za nominativ jednine pridjeva ovi: *d(u)hь bo gotovь e(stь)* (Roč 63v-b), tj. *d(u)hь bo badarь* (Hva 43b), *i š nimь narodь mnogь* (Roč 63v-b), tj. *i s nimь narodь mnogь* (Hva 43c), *pride č(lovê)kь eterь bogatь* (Roč 66r-c), tj. *pryde čl(o)v(ê)kь bogatь* (Hva 45d), *a p'l'tь nemoĉ'na* (Roč 63v-b), tj. *a plьtь nemoĉьna* (Hva 43b), *i se opona cr(ь)k(ь)venaê razdri se* (Roč 65v-b), tj. *i se crьkavna* (Hva 45c), *i budetь poslêdnaê lastь* (Roč 66r-d), tj. *i budetь poslêdna lastь* (Hva 46a). Može se primijetiti da su oblici pridjeva muškoga roda jednaki u *Ročkome misalu* i u *Hvalovu zborniku*, a mala se odstupanja vide u pridjevima ženskoga roda pa *Ročki misal* bolje nego *Hvalov zbornik* čuva elemente sufiksalno morfematskog sustava staroslavenskoga književnog jezika: *poslêdnaê/poslêdna, cr(ь)k(ь)venaê/crьkavna*.

Mnogo je manje primjera nominativa množine pridjeva muškoga i ženskoga roda. U muškome je rodu gramatički morfem *–i* (*vojini ĵêmunovi* (Roč 65r-d), tj. *voini gemonovy* (Hva 45a)), a u ženskome *–ie*: *zbudut se knigi pr(o)r(o)časkie* (Roč 64r-c), tj. *sьb(u)dutь se knygy pror(o)čьskye* (Hva 43d), *bêhu že tu i ženi mnogie* (Roč 66r-c), tj. *bêhu že tu ženy mnogye* (Hva 45d). Primjeri za nominativ množine srednjega roda nisu pronađeni.

[39] Damjanović 2003: 107, op. cit.
[40] Šimić 2000: 54, op. cit.

Važno je naglasiti da je u staroslavenskom književnom jeziku postojala deklinacija koja se zvala zamjeničkom, a po njoj su se sklanjale nelične zamjenice. Imala je dvije varijante: tvrdu i meku. Po tvrdoj su se sklanjale zamjenice kojima je krajnji suglasnik osnove bio tvrd: *tъ – ta – to, ovъ – ova – ovo, onъ – ona – ono, inъ – ina – ino*. Zamjenički pridjevi *kakъ – kaka – kako, takъ – taka – tako, jakъ – jaka – jako* također su se sklanjali po ovoj deklinaciji. Po mekoj varijanti sklanjale su se zamjenice: *sь – sja (si) – se, moi – moê – moe, tvoi – tvoê – tvoe, svoi – svoê – svoe, našь – naša – naše, vašь – vaša – vaše, čii – čija – čije* te zamjenica **i - *ja - *je*. Nominativni oblici **i - *ja - *je* s pokaznim značenjem nisu zabilježeni u spomenicima najstarijeg slavenskog književnog jezika. Istisnuli su ih oblici *onъ – ona – ono*. S česticom *že*, međutim, ti su oblici bili obični u staroslavenskim tekstovima i označavali su odnosnu zamjenicu koji: *iže, ježe, jaže*[41].

Odnosno-upitne zamjenice u oba se teksta javljaju u istim oblicima: *kto* i *čto*. Zamjenica *kto* u staroslavenskom je književnom jeziku glasila *kъto*, a u *Muci po Mateju* javlja se u ovim primjerima: *kto e(stь) iže te udari* (Roč 64v-a), tj. *kto jes(tь) udarei te* (Hva 44a). Zamjenica *čto* u staroslavenskom je književnom jeziku glasila *čъto*, a obje odnosno-upitne zamjenice u staroslavenskom književnom jeziku nisu imale kategoriju roda i broja. U tekstu *Muke po Mateju* zamjenica *čto* zaista je rijetko u nominativu. Češći je njezin oblik u akuzativu pa se može pretpostaviti da je isto glasila i u nominativu: *čto oĉe trebuemь sv(ê)dêtelstva* (Roč 64r-d), tj. *čto eĉe trêbuemь s(ь)v(ê)dyt(e)lьstva* (Hva 44a). Zanimljivo je da se u tekstu nijednom ne pojavljuju drugačiji oblici ovih zamjenica (*gdo, što, ča*), a to upućuje na činjenicu da su u ovim liturgijskim tekstovima dobro očuvani stari oblici zamjenica. Ovu tezu podupiru i oblici zamjenice *iže/ježe/jaže* koji su u tekstu očuvani u tom obliku: *iže omočitь sa mnoju* (Roč 63r-d), *d(ь)nь iže e(stь)* (Roč 66r-c), tj. *d(ь)nь iže jes(tь)* (Hva 46a), *êže za vi i za mnogie izlivaet se* (Roč 63r-d). Oblici *ki/ko/ka* ne pojavljuju se u tekstu.

Pokaznih je zamjenica u tekstu dosta: *sa e(stь) c(êsa)rь ijudêiski* (Roč 65v-a), tj. *sь jes(tь) c(êsa)rь ijudysky* (Hva 45b), *sa pristupi k pilatu* (Roč 66r-c), tj. *sь prystuplь kь pylatu* (Hva 45d), *sь reče mogu razoryty crьkavь* (Hva 43d), *s(i)nь b(o)ži sa bê* (Roč 66r-c), tj. *s(y)nь b(o)žy bê sь* (Hva 45d), *se bo e(stь) čaša krьvi moee novago zavêta* (Roč 63r-c), tj. *se bo krьvь moê novago zavêta* (Hva 42d), *se e(stь) t(ê)lo moe* (Roč 63r-c), tj. *se jes(tь) têlo moe* (Hva 42d), *da mimoidetь čaša siê* (Roč 63v-a), tj. *da mymoidetь čaša si* (Hva 43a).

[41] Damjanović 2003: 98, op. cit.

4.4. b) Genitiv

U genitivu jednine pridjeva muškoga i srednjega roda najčešći su gramatički morfemi oni iz staroslavenskoga književnoga jezika, -*ago* i –*ego*. Bit će navedeno nekoliko primjera koji dobro prikazuju tu situaciju: *novago zavêta* (Roč 63r-d, Hva 42d), *ot sego ploda loznago* (Roč 63r-d, Hva 42d), *v domu simuna prokaženago* (Roč 62v-b), tj. *vь domu symona prokaženago* (Hva 42b), *s(i)nь b(og)a živago* (Roč 64r-d), tj. *s(y)nь b(og)a žyvago* (Hva 44a), *s višnago kraê do nižnago* (Roč 65v-b), tj. *s vyšnago kraê do nižnago* (Hva 45c). Na jednome se mjestu u *Hvalovu zborniku* donosi gramatički morfem –*oga*: *vь ime o(tь)ca i s(y)na i s(ve)toga d(u)ha* (46c), a koji je jako važan dokaz mlađega stanja. U *Ročkome* se *misalu* dosljedno čuvaju stari gramatički morfemi te nije pronađen nijedan primjer koji bi svjedočio o prodiranju mlađih jezičnih osobina.

U tekstu je pronađeno par primjera genitiva jednine ženskoga roda. U *Ročkome* je *misalu* pronađen primjer *se bo e(stь) čaša krьvi moee* (63r-c) u kojem je vidljiv nekontrahirani oblik genitiva posvojne zamjenice. Na paralelnom se mjestu u *Hvalovu zborniku* donosi nominativ iste zamjenice: *se bo krьvь moê* (42d). Nekontrahirani se oblici prepoznaju i na drugim mjestima u *Ročkome misalu: ot šestoe godini tьma bistь* (...) *do godini devetoe* (65v-b), a posebno u posvojnim zamjenicama: *v' c(êsa)r(ь)stvi o(tь)ca moego* (63r-d), *o(tь)ca moego* (64r-c). Slični su primjeri i u *Hvalovu zborniku*: *vь c(êsa)rьstvy o(tь)ca moego* (42d), *o(tь)ca moego* (43c). Može se zaključiti da se u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* u genitivu jednine dobro čuvaju nekontrahirani oblici pridjeva i brojeva te zamjenica, a time se čuva arhaičnost gramatičkih morfema.

4.4. c) Dativ

Kao što su u tekstu rijetki dativni oblici imenica, tako je vrlo malo primjera dativnih oblika pridjeva i zamjenica. U tekstu je pronađen samo jedan primjer dativa jednine pridjeva: *puntan'skomu pilatu ĵemunu* (Roč 64v-a), tj. *puntьskomu pylatu gemonu* (Hva 44b). U oba je slučaja gramatički morfem –*omu*, a stariji dativni gramatički morfem –*umu* nije potvrđen u tekstu.

U dativu je množine pronađen jedan primjer zamjenice: *uč(e)n(i)kom' svoimь* (Roč 63r-d), tj. *učenykomь svoimь* (Hva 42d).

4.4. d) Akuzativ

U akuzativu jednine u muškome su i srednjemu rodu potvrđeni oblici koji su jednaki nominativu (neživo) ili oni koji su jednaki genitivu (živo): *dêlo bo dobro* (Roč 62v-b, Hva 42b), *s(i)na č(lovêčь)sk(a)go* (Roč 64r-d), tj. *s(y)na čl(o)v(ê)čьskago* (Hva 44a), *i(su)sa naricaemago h(rьst)a* (Roč 65r-c), tj. *i(su)sa nar(i)caemago h(rь)s(t)a* (Hva 44d). U *Ročkome* je *misalu* pronađen jedan primjer nekontrahiranoga oblika akuzativa jednine pridjeva srednjega roda: *i urêza emu uho desnoe* (64r-c), dok je u *Hvalovu zborniku* na paralelnome mjestu pridjev izostavljen: *i urêza emu uho* (43c).

Pronađeno je nekoliko primjera akuzativa posvojnih zamjenica: *na telo moe* (Roč 62v-b), tj. *na têlo moe* (Hva 42b), *vьzvraty nožь tvoi* (Hva 43c). Na paralelnom je mjestu u *Ročkome misalu v'zvrati nožь svoi* (64r-c), a česti su i akuzativni oblici odnosno-upitnih zamjenica: *čto ubo z'lê stvori* (Roč 65r-d), tj. *čto bo stvory zlo* (Hva 44d), *čto se v(a)mь mnitь* (Roč 64r-d), tj. *čto se mnytь vamь* (Hva 44a), *čto mi hoĉete dati* (Roč 63r-c), tj. *čto hoĉete my daty* (Hva 42c).

U akuzativu su jednine pridjeva i zamjenica ženskoga roda pronađeni ovi primjeri: *va vasь naricaemiju ĵit'samaniju* (Roč 63v-a), tj. *vь v(ь)sь nar(i)caemuju getьsymani* (Hva 43a), *mogu raz'zoriti cr(ь)k(ь)vь b(o)žiju* (Roč 64r-d), tj. *mogu razoryty crьkavь syju* (Hva 43d), *čto tružđaete ženu siju* (Roč 62v-b), *v goru maslin'skuju* (Roč 63r-d), tj. *vь goru elyonьsku* (Hva 42d), *vь prьvuju subotu* (Hva 46a), *edinogo o d(e)snoju a drugago o šuju* (Roč 65v-a), tj. *edynogo o desnuju i edynogo o šuju* (Hva 45b), *v siju noĉь* (Roč 63v-a), tj. *vь syju noĉь* (Hva 43a), *hlamidoju črvlenoju* (Roč 65r-d), tj. *svlêkьše hlamidu črьvlenu* (Hva 45a). U njima su uglavnom potvrđeni staroslavenski gramatički morfemi *–oju, -uju*, a mlađi su gramatički morfemi *–u, -ju* rijetki. Ipak, oni se sporadično pojavljuju u *Hvalovu zborniku* (*elyonьsku, črьvlenu*) te su dokaz mlađega jezičnoga stanja. S ovom se činjenicom može povezati i prethodno naveden genitiv pridjeva muškoga roda *svetoga* koji se također pojavljuje u istom kodeksu i postaje svjedokom prodiranja mlađih jezičnih osobina u crkvenoslavensku osnovicu.

4.4. e) Lokativ

U lokativu su jednine pridjeva i zamjenica muškoga i srednjega roda pronađeni ovi primjeri: *v' vsemь mirê* (Roč 63r-c), tj. *vь vsemь mêrê* (Hva 42b), *i položi e v grobê svoemь novêemь* (Roč 66r-c), dok u *Hvalovu zborniku* na paralelnom mjestu postoji *i položy e vь novy*

groby (45d), a što je povezano s lokativom imenica i različitim refleksima jata o kojima je bilo riječi u poglavlju o morfologiji imenica.

U lokativu je množine pronađeno nekoliko primjera pridjeva muškoga i srednjega roda: *čedêhь n(a)šihь* (Roč 65r-d), tj. *čedyhь našyhь* (Hva 45a), *oblacêhь n(e)beskihь* (Roč 64r-d), tj. *oblacyhь n(e)b(e)s(ь)nyhь* (Hva 44a), a iz njih je vidljivo da je gramatički morfem u lokativu množine pridjeva *–ih*, kao i u genitivu množine: *starêišinь ljudaiskihь* (Roč 63v-b).

4.4. f) Instrumental

U tekstu je pronađeno mnoštvo primjera instrumentala jednine pridjeva muškoga i srednjega roda: *sь i(su)s(o)mь galilêiskimь* (Roč 64v-a), tj. *sь i(su)s(o)mь galelyskymь* (Hva 45a), *vzvapi i(su)sь gl(a)somь veliemь* (Roč 65v-b), tj. *vьzupivь glasomь velyimь* (Hva 45c), *zaklinaju te b(ogo)mь živimь* (Roč 64r-d), tj. *zaklinaju te bog(o)mь žyvimь* (Hva 44a), *sa i(su)s(o)mь nazaraninomь* (Roč 64v-a), tj. *sь i(su)s(o)mь nazaratьskymь* (Hva 44a). Može se zaključiti da je najčešći gramatički morfem *–imь*, dok se na nekim mjestima u *Ročkome misalu* mogu pronaći i neki drugi gramatički morfemi (*-emь, -omь*), a što je u skladu s osobitostima osnova u staroslavenskom jeziku.

Pronađeno je nekoliko primjera instrumentala množine pridjeva i zamjenica: *pokivajuĉe gl(a)vami svoimi* (Roč 65v-a), tj. *pokyvajuĉe glavamy svoimy* (Hva 45b), *s mnozimi lažnimi sv(ê)dêteli* (Roč 64r-d), tj. *mnogymь že s(ь)v(ê)dytelemь lažnymь* (Hva 43d). Dok se u *Ročkome misalu* obično javlja gramatički morfem *–imi,* pisar se Hvalova zbornika često dvoumi između gramatičkih morfema *–imi* i *–imь*.

4.4. g) Lične zamjenice

Ličnim su se zamjenicama u staroslavenskom književnom jeziku smatrale zamjenica za prvo lice (*azъ*) koja je označavala govornika te zamjenica za drugo lice (*ty*) koja je označavala sugovornika. Za izražavanje trećega lica upotrebljavale su se pokazne zamjenice. Po sklonidbenim se osobinama i sintaktičkoj uporabi u lične zamjenice ubrajala i povratna zamjenica koja, kao i prethodne dvije, nije imala kategoriju roda. Od *azъ* i *ty* razlikovala se po tome što nije imala kategoriju broja, tj. imala je samo jedninu i to bez nominativnoga oblika. Odsutnost kategorije broja uzrokovala je uporabu povratne zamjenice uz prijelazne glagole kako bi se izreklo da je subjekt zahvaćen svojim djelovanjem.

Za sklonidbu je ličnih zamjenica bio karakterističan supletivizam osnova koji je upućivao na starost sklonidbe. Tako su, osim nominativa jednine za prvo lice (*azъ*), svi drugi oblici u jednini imali karakteristično početno *m*-, a u množini i dvojini (opet osim nominativa) početno *n*-. Oblici za drugo lice imali su u jednini početno *t*-, a u množini i dvojini *v*-.

Lične su zamjenice bile suprotstavljene neličnima, a to su: pokazne, odnosno-upitne, određene i neodređene. Razlika je između ličnih i neličnih zamjenica bila i morfološka i sintaktička. Lične su se zamjenice upotrebljavale u funkciji subjekta i objekta, a nelične najčešće u funkciji atributa. Nelične su se zamjenice mijenjale po rodovima, brojevima i padežima, a iznimka su, kao što je već rečeno, bile odnosno-upitne zamjenice *čъto* i *kъto* koje nisu imale kategoriju roda i broja[42].

Lična se zamjenica za prvo lice jednine u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* uvijek javlja u istome obliku: *čto mi hoĉete dati i azь vam' i predam'* (Roč 63r-c), tj. *čto hoĉete my daty i azь vamь prêdamь i* (Hva 42c), *eda azь es(a)mь g(ospod)i* (Roč 63r-d), tj. *eda azь esamь ravy* (Hva 42d), *obače ne êkože azь hoĉu* (Roč 63v-a), tj. *obače ne êko azь hoĉu* (Hva 43b), *azь nikoliže ne sablažnju se* (Roč 63v-a), *azь s vamy esamь* (Hva 46c). Zanimljivo je da se u tekstu nijednom ne pojavljuje mlađi oblik ove zamjenice (*ê*), a koji je u to doba bio rekonstruiran i za štokavsko i za čakavsko narječje (i to od 12. stoljeća).

Zamjenice *azь* i *ty* imaju iste oblike u genitivu i akuzativu jednine, a pronađeni su primjeri: *mene že ne vsagda imate* (Roč 62v-b), tj. *mene že ne vasagda imate* (Hva 42b), *da mimoidetь čaša siê ot mene* (Roč 63v-a), tj. da *mymoidetь čaša si ot mene* (Hva 43a), *tri kratь otvržeši se mene* (Roč 63v-a), tj. *tri kratь otvrьžeši se mene* (Hva 43a), *ne otvrgu se tebe* (Roč 63v-a), tj. *ne otvrьgu se tebe* (Hva 43a), *sidyahь vь crьkьvy i ne êste mene* (Hva 43d), *sь oružyemь i drьkolamy êty mene* (Hva 43d), dok je na paralelnim mjestima u *Ročkome misalu* nenaglašeni akuzativni oblik *me*: *êko na razboinika li izidoste na me* (64r-c), *êste me* (64r-c), *sa oružiemь i z drkolami êti me* (64r-c).

U dativu i lokativu jednine ličnih zamjenica pronađeni su ovi primjeri: *vsi vi sablaznite se o mnê* (Roč 63v-a), tj. *vsy vy sьblaznyte se o mnê* (Hva 43a), *êk(o)že skaza mnê g(ospod)i* (Roč 64v-b), tj. *êkože skaza mnê g(ospod)ь* (Hva 44c), *da ugotovaemь tebê pasku* (Hva 42c), *ne mogu um(o)liti o(tь)ca moego da prêd'stavit' m'nê* (Roč 64r-c), *vsi sablaznet se o tebê* (Roč 63v-a), *amenь g(lago)lju tebê* (Roč 63v-a), dok je u *Hvalovu zborniku* na paralelnim mjestima: *ne mogu umolity o(tь)ca moego i prystavitь mny* (43c), *vsy sьblaznetь se o teby* (43a), *aminь*

[42] Ibid., 95-97.

g(lago)lju teby (43a). U *Hvalovu* se *zborniku* tako na jednome mjestu prepoznaje zapadnoštokavski oblik (*mani*) te na nekoliko mjesta mlađi oblici zamjenice (*tebi*).

U instrumentalu su jednine pronađeni samo ovi oblici ličnih zamjenica: *požditе sadê i bdite sa mnoju* (Roč 63v-a), tj. *požđyte zdy i bdyte sь mnoju* (Hva 43a), *edin' časь pob'deti sa mnoju* (Roč 63v-b), tj. *edynogo časa pobdyti sь mnoju* (Hva 43b), *umrêti s toboju* (Roč 63v-a), tj. *s toboju umrêty* (Hva 43a).

Što se tiče množine ličnih zamjenica, za prvo su lice pronađeni oblici: *pror(o)ci namь h(rьst)e* (Roč 64v-a), tj. *pror(ь)cy namь h(rь)s(t)e* (Hva 44a), *da r(e)češi n(a)mь* (Roč 64v-a), tj. *da r(e)češy namь* (Hva 44a), *kr'vь ego n(a) n(a)sь* (Roč 65r-d), tj. *krьvь ego na nasь* (Hva 45a). Za drugo su lice pronađeni oblici: *vsi vi sablaznite se* (Roč 63r-d), tj. *vsy vy sьblaznyte se* (Hva 42d), *r(e)če ženama ne boite se vy* (Hva 46b), *i azь vam' i predam'* (Roč 63r-c), tj. *i azь vamь prêdamь i* (Hva 42c), *kogo hoćete da otpuću vamь* (Roč 65r-c), tj. *kogo hoćete ot obyju otpuću vamь* (Hva 44d), *azь zapovydaju vamь* (Hva 46c), *êže za vi i za mnogie izlivaet se* (Roč 63r-d), *do togo d'ne egda piti vačnu s vami* (Roč 63r-d), tj. *do togo d(ь)ne egda pyju s vamy* (Hva 42d), *g(ospod)ь s vami* (Roč 62v-a).

Za izražavanje trećeg lica u tekstu se ne koriste pokazne zamjenice, kao što je to bio slučaj u staroslavenskom jeziku, već se koriste mlađi oblici ličnih zamjenica. Česti su oblici lične zamjenice za treće lice jednine muškoga roda, pa se ona pojavljuje u nominativu (*onь že r(e)če* (Roč 63r-c, Hva 42c)), genitivu: *s'vlêše s nego* (Roč 65r-d), tj. *svlêkьše sь nego* (Hva 45a), *tr'stь ot nego* (Roč 65r-d), a zanimljiv je akuzativ u kojem se javljaju različite varijante zamjenice: *ijuda predav'i ego* (Roč 64v-b), tj. *ijuda prêdavi ego* (Hva 45b), *nedostoino jes(tь) vьložyty ego* (Hva 44c), *pljujuće n(a) nь* (Roč 65r-d), tj. *pluvahu na nь* (Hva 45a), *obleše i v rizi* (Roč 65r-d), *ot toli iskaše podobna vr(ê)m(e)ne da i predastь* (Roč 63r-c), tj. *iskaše p(o)dobna vrêmene da i prêdastь* (Hva 42c), *êko da ubijut' i i ne obrêtahu* (Roč 64r-d), tj. *êko da ubyjutь i i ne obrêtahu* (Hva 43d). Postoje kolebanja i u dativu jednine: *pristupi k nemu* (Roč 62v-b), tj. *prystupy k nemu* (Hva 42b), *posla k n(e)mu* (Roč 65r-c), tj. *posla k nemu* (Hva 44d), *r'cita emu* (Roč 63r-c), tj. *r(ь)cyte emu* (Hva 42c), *g(lago)la emu pet(a)rь* (Roč 63v-a), *g(lago)la emu pylatь* (Hva 44c). Nekoliko je primjera u lokativu: *pisano e(stь) o nemь* (Roč 63r-c), tj. *êkože jes(tь) pysano o nemь* (Hva 42d), *petarь že idêaše po nemь* (Hva 43d), te instrumentalu jednine: *i š nimь narodь mnogь* (Roč 63v-b), tj. *i s nimь narodь mnogь* (Hva 43c), *raspeše š' nimь* (Roč 65v-a), tj. *propeše s nimь* (Hva 45b), *i propetaê š' nimь* (Roč 65v-b), tj. *razboinika propeta sь nimь* (Hva 45c). Zanimljivo je da u svim primjerima u *Ročkome misalu* neopravdano

dolazi do jednačenja po mjestu tvorbe, tj. nenepčani suglasnik *s* neopravdano prelazi u nepčani suglasnik *š*, dok se to u *Hvalovu zborniku* ne događa.

Izdvojit će se i nekoliko primjera lične zamjenice za treće lice u množini*: oni že postaviše* (Roč 63r-c), tj. *ony že postavyše* (Hva 42c), *i abie tekь edinь ot nihь* (Roč 65v-b), *vь istinu i ty otь nihь esi* (Hva 44b), *êdućimь imь r(e)če* (Roč 63r-c), *i(su)sь r(e)če imь* (Hva 42b), *obrête e speće* (Roč 63v-b, Hva 43b), *ne podobaetь ih' vložiti v komoru* (Roč 64v-b), *pride i(su)sь š nimi* (Roč 63v-a), tj. *pryde sь nimy* (Hva 43a).

Govoreći o morfologiji pridjeva, može se zaključiti da se arhaični oblici još uvijek u tekstu *Muke po Mateju* jako dobro čuvaju u genitivu i akuzativu jednine (npr. *loznago, naricaemago*). U jednome se primjeru u *Hvalovu zborniku* donosi gramatički morfem *–oga* umjesto karakterističnog staroslavenskog *–ago*, a koji je jako važan u odnosu na ostale primjere u kojima se dosljedno čuva stariji gramatički morfem. U *Ročkome* je *misalu* pronađeno nekoliko primjera za nominativ jednine pridjeva ženskoga roda (npr. *poslêdnaê*) u kojima se ogleda čuvanje sufiksalno-morfematskog sustava staroslavenskoga književnog jezika.

Što se tiče morfologije zamjenica, može se zaključiti da se i u *Ročkome misalu* i u *Hvalovu zborniku* još uvijek dobro čuvaju stariji oblici zamjenica. Tako se u obama tekstovima pronalazi lična zamjenica za prvo lice jednine *azъ*, a mlađa varijanta te zamjenice (*ê*) nije potvrđena, iako je ona od 12. stoljeća rekonstruirana u štokavskom i čakavskom narječju. U dativu i lokativu lične zamjenice u *Hvalovu* se *zborniku* na jednome mjestu donosi zapadnoštokavski oblik za prvo lice jednine (*mani*), a na nekoliko mjesta mlađi oblik lične zamjenice drugoga lica jednine (*tebi*). Zanimljivo je da se u tekstovima pojavljuju čak tri varijante lične zamjenice za treće lice u akuzativu jednine muškoga roda: *ego/i/nь*. Odnosno-upitne zamjenice javljaju se uvijek u istim oblicima: *kto i čto*, a njihova zamjena mlađim oblicima *gdo, što, ča* nije prisutna u tekstovima. Osim toga, nema ni zamjene *iže/ježe/jaže* oblicima *ki/ko/ka*. Na elemente staroslavenskoga jezika u tekstu upućuju i nekontrahirani oblici posvojnih zamjenica u genitivu jednine muškoga i ženskoga roda (*moego, moee*). Iz svega se ovoga može zaključiti da se u oblicima pridjeva i zamjenica u ovim liturgijskim tekstovima još uvijek vidi velik utjecaj staroslavenske jezične norme.

4.5. Morfologija glagola

U ovome će poglavlju biti riječi o glagolskim oblicima koji su korišteni u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku*. Pokušat će se uvidjeti je li i u njima, kao i u oblicima imenica, pridjeva i zamjenica, dobro očuvana starina i elementi staroslavenske jezične tradicije. Jezično će se stanje nastojati prikazati mnoštvom primjera.

4.5. a) Infinitiv

Infinitiv je neosobni glagolski oblik koji je u staroslavenskom i praslavenskom jeziku završavao na *–ti*, a pored infinitiva postojao je i supin koji također nije imao morfem koji je ukazivao na subjekt radnje pa je on umjesto infinitivnog nastavka *–ti* imao samo *–tъ*. Istraživači su u njima vidjeli okamenjene padežne oblike starih glagolskih imenica. Infinitiv je najčešće služio kao dopuna drugom glagolu ili imenima, a supin se najčešće upotrebljavao uz glagole kretanja[43].

U tekstu se *Muke po Mateju* dosljedno donosi infinitiv, a ne supin: *načeše edin' po edinomь gl(agola)ti* (Roč 63r-d), tj. *načeše g(lago)lati* (Hva 42c), *pilatь povelê dati t(ê)lo* (Roč 66r-c), tj. *pylatь povely dati têlo* (Hva 45d), *načetь p(e)t(a)rь rotiti se i kleti* (Roč 64v-a), tj. *načetь rotiti se i klety* (Hva 44b), *êko ne imamь piti* (Roč 63r-d), tj. *êko ne imamь pyti* (Hva 42d), *aĉe ne možetь čaša siê mimoiti* (Roč 63v-b), tj. *aĉe ne možetь sy čaša mimoity* (Hva 43b), *mogu raz'zoriti cr(ь)k(ь)vь* (Roč 64r-d), tj. *mogu razoryty crьkavь* (Hva 43d). U svim su ovim primjerima infinitivni oblici dopuna glagolima.

4.5. b) Participi

Participi su gramatički oblici koje su tako imenovali antički gramatičari koji su uvidjeli da oni, s jedne strane, pripadaju glagolima (kadšto izražavaju vrijeme i stanje, a imaju i rekciju), a, s druge strane, pripadaju imenima (imaju kategoriju padeža i roda). U općeslavenskom ih je književnom jeziku bilo pet. Tako su postojali participi prezenta (aktivni i pasivni) i participi preterita (aktivni prvi i drugi te pasivni)[44].

---

[43] Ibid., 136, 137.
[44] Ibid., 137.

Aktivni particip preterita drugi i pasivni particip preterita obično služe za oblikovanje složenih glagolskih oblika. Osnova se aktivnoga participa preterita drugoga dobivala od infinitivne tako da joj se dodavao sufiks *–l*, a tako dobivenoj participskoj osnovi dodavale su se oznake za rod: *-ъ/-a/-o* (npr. *glagola-l-ъ/-a/-o*). U tekstu *Muke* ovi su primjeri aktivnoga participa preterita drugog: *vskuju me esi ostavilь* (Roč 65v-b), tj. *vьskuju me esy ostavilь* (Hva 45c), *v grobê svoemь novêemь iže bê is'sêkalь* (Roč 66r-c), *druže drzai na što esi prišal'* (Roč 64r-c), *druže na neže esy prišlь* (Hva 43c), *dêlo bo dobro sadêlala e(stь)* (Roč 62v-b).

Osnova se pasivnog participa preterita dobivala od infinitivne dodavanjem sufiksa *–n* ili *–en* ili *–t*. Tako dobivenoj osnovi dodavali su se gramatički morfemi za rod: *-ъ/-a/-o*. Sufiks *–n* dobivali su glagoli kojima je infinitivna osnova završavala na *-a* ili na *-ê*: *glagola-n-ъ/-a/-o*. Sufiks *–en* dobivali su glagoli kojima je osnova završavala na suglasnik, na *–y* i na *–i: nes-en-ъ/-a/-o*. Sufiks *–t* dobivali su glagoli kojima je infinitivna osnova završavala na *-ę, -u, -i* i *–ê: ču-t-ъ/-a/-o*[45]. Primjeri su za pasivni particip preterita u tekstu ovi: *pisano e(stь) o nemь* (Roč 63r-d), tj. *êkože jes(tь) pysano o nemь* (Hva 42d), *i s(i)nь č(lovêčь)ski predanь budetь* (Roč 62v-b), tj. *i s(y)nь čl(o)v(ê)čьsky prêdanь budetь* (Hva 42a), *imêše že tagda sv(e)zana* (Roč 65r-c), tj. *imêše že togda svezana* (Hva 44d), *iže za ubiistvo etero v'vržen bê v' tamnicu* (Roč 65r-c), *vino sь žlčiju smêšeno* (Roč 65v-a), tj. *vyno sь žlьčyju smêšenь* (Hva 45b). Može se zaključiti da nema nikakvih osobitosti ni međusobnih razlika u ovim dvama kodeksima u vezi s uporabom tih dvaju participa.

Pasivni particip prezenta u tekstu *Muke po Mateju* zaista se jako rijetko rabi. Njegova se osnova dobivala tako da se prezentskoj dodalo *–om* ili *–em* ili *–im*. Ti su sufiksi imali značenje „particip prezenta pasivni“ i na njih su se onda dodale uobičajene oznake za rod. Samoglasnikom *o* osnovu su proširili glagoli *e*-tipa kojima je prezentska osnova završavala na suglasnik i atematski glagoli, npr. *bodetь* (*bod+om+-ъ/-a/-o*). Samoglasnikom *e* osnovu su proširili glagoli *e*-tipa kojima je osnova završavala na jotu ili palatal, npr. *koljetь, znajetь* (*znaj+em+-ъ/-a/-o*). Samoglasnikom *i* prezentsku su osnovu proširili svi glagoli *i*-tipa, npr. *nositi, hvaliti* (*nos+im+-ъ/-a/-o*). U hrvatski se ovaj particip najčešće prenosi zavisnom rečenicom (npr. *se jestь têlo moje dajemoje za vy* prenosi se kao *ovo je moje tijelo koje se daje za vas*)[46]. Nekoliko je primjera participa prezenta pasivnog: *i prišad'še na mêsto naricaemoe gol'gota* (Roč 65v-a), tj. *i prišadьše na mêsto rekomoe golьgatь* (Hva 45b), *sedêše sь slugami da vidit' kon'činu tvorimomu* (Roč 64r-d), dok se u *Hvalovu zborniku* na paralelnom mjestu

[45] Ibid., 143-145.
[46] Ibid., 140, 141.

izostavlja pasivni particip prezenta: *sêdyaše sь slugami vêdêty hotei konьčynu ego* (43d), što je osobito zanimljivo.

Za razliku od participa prezenta pasivnog, particip je prezenta aktivni čest u tekstu. On se u staroslavenskom jeziku tvorio od prezentske osnove i tri skupine nastavaka: a) *–y* za muški i srednji rod i *-ǫĉi* za ženski rod, b) *-ę* za muški i srednji rod i *-ǫĉi* za ženski rod te c) *-ę* za muški i srednji rod te *-ęĉi* za ženski rod. Prvu su skupinu nastavaka dobivali glagoli *e*-tipa kojima je osnova završavala na suglasnik i atematski glagoli (npr. *bodetъ, jestъ, dastъ*), drugu su skupinu nastavaka dobivali glagoli *e*-tipa kojima je prezentska osnova završavala na jotu i palatal (npr. *koljetъ, znajetъ, kupujetъ*), a treću skupinu nastavaka glagoli *i*-tipa (*nositi, hvaliti*). Aktivni je particip prezenta u općeslavenskom književnom jeziku označavao glagolsku radnju usporednu s predikatnom radnjom ili s radnjom finitivnoga glagolskog oblika. Taj se particip u hrvatski prenosi glagolskim prilogom sadašnjim ili zavisnom rečenicom (npr. *poslêdь že pridǫ i pročęję dêvy glagoljǫĉę* prenosi se kao *a poslije dođoše i ostale djevice govoreći*)[47]. U tekstu *Muke po Mateju* particip se prezenta aktivnog sklanja, a u većini je primjera potvrđen ženski rod, tj. oblik na *-ći*: *pristupi k' nemu rabina etera g(lago)ljuĉi* (Roč 64v-a), tj. *prystupy k nemu edyna rabyna g(lago)ljuĉi* (Hva 44a), *pristupi k nemu žena imuĉi alvestru* (Roč 62v-b), tj. *prystupy k nemu žena imuĉy alьvastarь* (Hva 42b), *vzliê na gl(a)vu emu vzležeĉu* (Roč 62v-b), tj. *vьzlyê emu na glavu vьzležeĉu* (Hva 42b), *uzrite s(i)na č(lovêčь)sk(a)go sedeĉa o desnoju sili b(o)žie i greduĉa* (Roč 64r-d), tj. *uzryte s(y)na čl(o)v(ê)čьskago sêdeĉa o desnuju sili i greduĉa* (Hva 44a). U množini je dobro očuvan stari gramatički morfem *–e: uč(e)n(i)ci sie negodovaše g(lago)ljuĉe* (Roč 62v-b), tj. *učenycy ego negodovaše g(lago)luĉe* (Hva 42b), *zdravь c(êsa)ru ijudêiski i pljujuĉe n(a) nь* (Roč 65r-d), *mimohodeĉe hulahu i pokivajuĉe gl(a)vami svoimi* (Roč 65v-a), *mimohodeĉe že hulahu i pokyvajuĉe glavamy svoimy* (Hva 45b), *eže hodiše po i(su)sê ot galilêe služeĉe emu* (Roč 66r-c), *iže idu po i(su)sy i ot galelye služeĉe emu* (Hva 45d), a gramatički je morfem *–i* rjeđi: *večerajuĉim že imь priêt' i(su)sь hlêbь* (Roč 63r-c), *i êduĉimь imь r(e)če* (Roč 63r-c), tj. *êduĉimь že imь pryemь i(su)sь hlêbь* (Hva 42d). U ovim kodeksima nisu pronađene velike međusobne razlike u čuvanju participa prezenta aktivnog.

Osnova za particip preterita aktivnog prvog dobivala se od infinitivne tako da joj se dodao sufiks jor (ъ), a na taj se sufiks za muški i srednji rod dodao nulti morfem (*-ø*), a za ženski *-ši*: *rek-ъ-ši, pad-ъ-ši.* Ako je infinitivna osnova završavala na samoglasnik, pojavljivalo se hijatsko *v: glagola-v-ъ-ši.* Aktivni je particip preterita prvi označavao radnju koja se izvršila

[47] Ibid., 138-140.

prije predikatske radnje ili radnje finitivnoga glagola. Kad je bio u nominativu, taj se particip mogao prevesti glagolskim prilogom prošlim ili nezavisnom rečenicom, a kad je bio u kosim padežima, prevodio se zavisnom rečenicom (npr. *slyšavъ že irodъ* prevodi se kao *čuvši pak Herod*)[48]. Primjera je u tekstu *Muke po Mateju* mnogo, a u kodeksima nisu pronađene velike međusobne razlike u čuvanju ovog glagolskog oblika: *i(su)su že bivšu va vitanii* (Roč 62v-b), *i(su)su že byvьšu vь vytanyi* (Hva 42b), *večeru že bivšu vzleže i(su)sь* (Roč 63r-c), tj. *večeru že byvšu vьzleže i(su)sь* (Hva 42c), *jutru že biv'šu svet' stvoriše* (Roč 64v-a), tj. *jutru že byvšu svêtь stvoryše* (Hva 44b), *svezavše i i vedoše i prêdaše puntьskomu pylatu gemonu* (Hva 44b), *v'šadь vnutarь* (Roč 64r-c), tj. *vьšadь vь nutarь* (Hva 43d), *i iz'šadь vanь plaka se gor'ko* (Roč 64v-a), tj. *išadь vanь plaka se gorьko* (Hva 44b), *oni že šad'še utvrdiše grobь* (Roč 66r-d), tj. *ony že šadьše utvrьdyše grobь* (Hva 46a), *vino sь žlčiju smêšeno i vkuš' ne hotê piti* (Roč 65v-a), tj. *vyno sь žlьčyju smêšenь i vьkušь ne hotê piti* (Hva 45b).

4.5. c) Prezent

U staroslavenskom je književnom jeziku gramatički morfem u prvom licu jednine prezenta bio *-ǫ*, a refleks je toga glasa bio *u*. U gotovo je svim situacijama u tekstu *Muke po Mateju* očuvan taj gramatički morfem koji pripada tradiciji: *am(e)nь g(lago)lju v(a)mь* (Roč 63r-c), tj. *am(i)nь g(lago)lju vamь* (Hva 42b), *u t(e)be stvoru pasku* (Roč 63r-c), tj. *u tebe stvoru pasku* (Hva 42c), *p(o)m(o)lju se sьdê* (Roč 63v-a), tj. *pomolju se tamo* (Hva 43a), *azь nikoliže ne sablažnju se* (Roč 63v-a). U skupinu glagola s nultim tematskim morfemom, a koji se još zovu i atematski glagoli, u staroslavenskom su se jeziku ubrajali glagoli *byti, dati, jasti, imêti* i *vêdêti*. Ti su glagoli u prvom licu jednine imali gramatički morfem *–m* koji je potvrđen u tekstu u nekoliko glagola: *eda azь esamь g(ospod)i* (Roč 63r-d), tj. *eda azь esamь g(ospod)y* (Hva 42c), *êko ne imamь piti* (Roč 63r-d), tj. *êko ne imamь pyti* (Hva 42d), *ne vêmь* (Roč 64v-a, Hva 44a).

U drugom je licu jednine prezenta potvrđen gramatički morfem *–ši* koji je bio uobičajen u staroslavenskom jezičnom sustavu: *ne vêmь čto g(lago)leši* (Roč 64v-a, Hva 44a), *čto e(stь) n(a)mь ti uzriši* (Roč 64v-b), tj. *čto jes(tь) namь ty uzryši* (Hva 44b), *ne slišiši li elika si na te sv(ê)dêtel'stvujutь* (Roč 65r-c), tj. *ne sliši li koliko na te svydytelьstvujutь* (Hva 44c), *da r(e)češi n(a)mь* (Roč 64r-d), tj. *da r(e)češy namь* (Hva 44a).

[48] Ibid., 141, 142.

Gramatički morfem *–tь* potvrđen je u svim primjerima u trećem licu jednine prezenta, a uvijek je pisan sa znakom za poluglas (*ь* ili '): *ne v d(a)nь prazdn(i)kь da ne mlьva budetь* (Roč 62v-b), tj. *ne va praznikь da ne mlьva budetь* (Hva 42b), *priĵe neže petehь vspoetь* (Roč 63v-a), tj. *prêžde dažde pytelь ne vazglasytь* (Hva 43a), *vzmožno e(stь) da mimoidetь čaša* (Roč 63v-a), tj. *vьzmožno jes(tь) da mymoidetь čaša* (Hva 43a).

I u prvome je licu množine prezenta očuvano starije stanje pa je gramatički morfem *–mь* ili *–m'*: *pristupiše uč(e)n(i)ci ka i(su)su g(lago)ljuĉe kadê hoĉeši da ugotovaem' ti êsti pasku* (Roč 63r-c), tj. *prystupiše kь i(su)su učenycy ego g(lago)luĉe gdy hoĉeši da ugotovaemь tebê pasku* (Hva 42c), *a proči v istinu g(lago)lahu ostavi i da vidimь aĉe pridetь iliê izb(a)vit' i* (Roč 65v-b). U drugome je licu množine prezenta gramatički morfem *–te*: *kogo hoĉete ot oboju* (Roč 65r-c), tj. *kogo hoĉete ot obyju* (Hva 44d), *čto tružđaete ženu siju* (Roč 62v-b), *tako li ne vazmožete edynogo časa pobdyti* (Hva 43b), a u trećem licu množine *–tь: prišad'še uč(e)n(i)ci ego ukradut' i i rekutь ljudemь* (Roč 66r-d), tj. *prišdьše učenicy ego ukradutь i i rekutь ludemь* (Hva 46a), *se že vse b(i)si da zbudut se knigi pr(o)r(o)časkie* (Roč 64r-c), *se že vse bys(tь) da sьb(u)dutь se knygy pror(o)čьskye* (Hva 43d). Zanimljivo je da se u tvorbi prezenta još uvijek dosljedno čuvaju gramatički morfemi koji pripadaju tradiciji te da ne postoje nikakve inovacije koje bi ukazivale na prodiranje mlađih jezičnih osobina u crkvenoslavensku osnovicu.

4.5. d) Imperativ

Što se tiče imperativa, u staroslavenskom jeziku nije bilo posebnih oblika za prvo lice jednine, treće lice množine i treće lice dvojine. Drugo i treće lice jednine tvorilo se tako da se prezentskoj osnovi glagola dodao gramatički morfem *–i*, a u množini su ostali prezentski nastavci, s tim da se tematski vokal *–e-* promijenio u *–ê-* koji je iza palatala prešao u *–i-*. Iznimka su bili glagoli *vidêti, vêdêti, êsti i dati*[49].

U tekstu *Muke po Mateju* postoji nekoliko imperativnih oblika, a gotovo su svi oni u drugom licu množine, izuzev *v'zvrati nožь svoi* (Roč 64r-c), tj. *vьzvraty nožь tvoi* (Hva 43c), *sp(a)si se samь* (Roč 65v-a), tj. *s(ь)p(a)sy sebe* (Hva 45b), *radui se ravy* (Hva 43c). Primjeri su: *idite v gradь k' eteru i r'cita emu* (Roč 63r-c), tj. *idête vь gradь kь eteru i r(ь)cyte emu* (Hva 42c), *požđite sadê i bdite sa mnoju* (Roč 63v-a), tj. *požđyte zdy i bdyte sь mnoju* (Hva 43a), *g(lago)la imь spite juže i počivaite* (Roč 63v-b), tj. *g(lago)la imь spyte pročy i počyvaite* (Hva

[49] Ibid., 135, 136.

43b), *vstanite* (Roč 63v-b), tj. *vьstanête* (Hva 43b), *primite i êdite se e(stь) t(ê)lo moe* (Roč 63r-d), tj. *prêmête i êdyte se jes(tь) têlo moe* (Hva 42d), *piite iz nee v'si* (Roč 63r-d), tj. *pyte ot nei vsi* (Hva 42d). Može se primijetiti da su uz staroslavenske oblike (*idête, vьstanête, prêmête*) potvrđeni i oni mlađi, hrvatski oblici koji su u tekstu i češći. Zanimljivo je da su u *Ročkome misalu* u svim primjerima potvrđeni mlađi oblici, u *Hvalovu zborniku* oni supostoje s onim starijima, staroslavenskima. Zaključuje se da u ovom glagolskom obliku nije potvrđena starina i jezična obilježja staroslavenskog jezika kao u ostalima.

4.5. e) Aorist

Aorist je najčešći glagolski oblik u *Muci po Mateju*. To potvrđuju navedeni primjeri: *reče že emu i(su)sь* (Roč 63v-a, Hva 43a), *na pogrebenie stvori* (Roč 63r-c), tj. *na pogrebenye me stvory* (Hva 42b), *z(e)mla potrese se kam(e)nie raspade se i grobi otvoriše se* (Roč 65v-b), tj. *zemla potrese se i kamenye raspade se i groby otvorêše se* (Hva 45c), *položi e v grobê svoemь* (Roč 66r-c), tj. *položy e vь novy groby* (Hva 45d), *privali kam(e)nь veli* (Roč 66r-c), tj. *vьzvaly kamenь velyi* (Hva 45d), *porugaše se emu* (Roč 65r-d, Hva 45a), *udari raba arhierêova i urêza emu uho desnoe* (Roč 64r-c), tj. *udari raba arhyeryova i urêza emu uho* (Hva 43c), *raspeše š' nimь i d'va razboinika* (Roč 65v-a), tj. *propeše s nimь dva razboinika* (Hva 45b). Iz ovih je primjera vidljivo da je u tekstu čest aorist u trećem licu jednine i trećem licu množine. No, na temelju se njih ne može puno zaključiti o utjecaju staroslavenskog jezika u cijelome tekstu jer se oblici aorista u tim dvama licima u staroslavenskom i hrvatskom jeziku ne razlikuju.

Aorist je u staroslavenskom jeziku označavao prošlu svršenu radnju. Dakle, ako je imperfekt odgovarao na pitanje *što se događalo*, aorist je odgovarao na pitanje *što se dogodilo*. Češće se tvorio od svršenih glagola nego od nesvršenih. U staroslavenskom su jeziku postojala tri aorista: asigmatski aorist te dva sigmatska. Asigmatski se aorist tvorio od glagola *e*-tipa kojima je infinitivna osnova završavala na suglasnik, tj. od glagola s nultim sufiksom (npr. *pek-ø-ti*) i od glagola sa sufiksom *–nǫ-* (*dvignǫti*). Ovaj se aorist zvao asigmatskim jer se tvorio bez *s* (sigme), za razliku od ostalih dvaju aorista. Stjepan Damjanović tvrdi da je već u kanonskim staroslavenskim tekstovima asigmatski aorist bio arhaičan oblik pa se često zamjenjivao sigmatskim aoristima[50]. U tekstu *Muke po Mateju* može se pronaći nekoliko primjera

[50] Ibid., 131.

asigmatskog aorista: *spiv'še izidu v goru maslin'skuju* (Roč 63r-d), *vьnidu vь s(ve)ty ego gradь* (Hva 45d), *ishodeĉe že obrêtu čl(o)v(ê)ka* (Hva 45a).

Što se tiče sigmatskog prvog aorista, njegov naziv dolazi od grčkog naziva sigma za *s*. Naime, aorisna osnova dobivena je tako da se taj morfem dodavao na infinitivnu osnovu. Ostaci sigmatskog prvog aorista u tekstu nalaze se u glagolima *vêse, privêse, êše, rêše* i vidljivi su u nekoliko primjera: *i vese i na raspetie* (Roč 65v-a), *oni že êmšei i(su)sa i privese i* (Roč 64r-c), *pristupiše sêdeĉei tu i rêše petru* (Roč 64v-a), *takožde že i vsy učenycy rêše* (Hva 43a), *pristupal'še i ruki vzložiše na i(su)sa i êše i* (Roč 64r-c), *priemьše srebro rêše nedostoino jes(tь) vьložyty ego* (Hva 44c). Ostaci sigmatskog prvog aorista vidljivi su i u dvojini: *poslêd že pristupista dva lažna sv(ê)dêtela i rêsta* (Roč 64r-d), tj. *poslêdь že prystupysta dva laży s(ь)v(ê)dytela i rêsta* (Hva 43d) te u obliku *bistь: ot šestoe godini tьma bistь* (Roč 65v-b), *obyčai bys(tь) gemunu* (Hva 44c), *i se trusь velyi bys(tь)* (Hva 46a).

Sigmatski se drugi aorist tvorio od glagola *e*-tipa kojima je infinitivna osnova imala nulti gramatički morfem i glagola sa sufiksom *–nǫ-*. Osnova se za drugi sigmatski aorist dobivala tako da su se infinitivni sufiksi (*-ø-* i *–nǫ-*) zamijenili samoglasnikom *o* i sigmom koja je u intervokalnom položaju prešla u *h*[51]. Navest će se tek nekoliko primjera: *êko na razboinika li izidoste na me sa oružiemь* (Roč 64r-c), *povedoše i na propetye* (Hva 45a), *oni že imьše i(su)sa i vedoše i kь kaiêpy* (Hva 43d), *učenicy ego noĉyju prišdьše i ukredoše namь* (Hva 46c).

Nisu pronađene velike međusobne razlike u distribuciji aorista u ovim dvama kodeksima. Zanimljivo je da su u njima podjednako dobro očuvani oblici asigmatskog aorista koji je već u kanonskim staroslavenskim tekstovima bio arhaičan oblik. Ostaci sigmatskog prvog aorista pronađeni su u glagolima *vêse, privêse, êše, rêše* te u dvojini i obliku *bistь*, a u tekstu su pronađeni i brojni primjeri sigmatskog drugog aorista.

4.5. f) Imperfekt

Imperfekt se u staroslavenskom književnom jeziku tvorio na dva načina, kadšto od infinitivne osnove (ako je ona završavala na *-a* ili na *–ê*), a kadšto od prezentske (u svim drugim slučajevima). U prvom bi slučaju tvorba imperfekta išla po formuli *infinitivna osnova* + *morfološka konstanta (-ah-)* + nastavci koji su bili isti kao kod asigmatskog aorista, npr. *glagola-ah-ъ, glagola-aš-e*. U drugom bi se slučaju tvorio po formuli *prezentska osnova* + *ê* +

[51] Ibid., 131-135.

ah + nastavci, npr. *pad-ê-ah-ъ, pad-ê-aš-e*... Već se u staroslavenskim kanonskim spomenicima sufiksalno –*aah* kontrahiralo u –*ah*, a –*êah* u –*êh*[52].

I u tekstu *Muke po Mateju* prevladavaju kontrahirani oblici imperfekta: *i(su)sь že ml'čaše* (Roč 64r-d), tj. *i(su)sь že mlьčaše* (Hva 43d), *vnutarь sedêše sь slugami* (Roč 64r-c), *imêše že togda svezana* (Hva 44d), *egože hotêhu* (Roč 65r-c), *pluvahu na nь* (Hva 45a), *rugahu se emu* (Roč 65r-d, Hva 45a), a nekontrahirani se oblici uglavnom čuvaju u *Hvalovu zborniku*, što je vidljivo u primjerima: *vьšadь vь nutarь sêdyaše sь slugami* (Hva 43d), *sidyahь vь crьkьvy* (Hva 43d), *petarь že idêaše po nemь* (Hva 43d), *i sêdêaše na nemь* (Hva 46a). Glagol *byti* imao je u staroslavenskom jeziku u imperfektu dvije osnove: *bêah*- i *bêh*-. U tekstu *Muke po Mateju* zabilježen je samo kontrahirani oblik: *bêhu že tu i ženi mnogie* (Roč 66r-c), tj. *bêhu že tu ženy mnogye* (Hva 45d), *bêhu že tu m(a)riê magdalêna i drugaê m(a)riê* (Roč 66r-c), *sьtniki že i iže bêhu s nymь* (Hva 45d).

4.5. g) Perfekt i pluskvamperfekt

Za razliku od aorista i imperfekta, ova se dva složena glagolska oblika za izricanje prošle radnje u tekstu *Muke po Mateju* zaista rijetko koriste. Perfekt se u staroslavenskom jeziku tvorio od aktivnog participa preterita drugog i trajnoga prezenta pomoćnog glagola *byti*. Primjeri su za perfekt ovi: *i(su)sь že r(e)če emu druže drzai na čto esi prišal'* (Roč 64r-c), tj. *i(su)sь že r(e)če emu druže na neže esy prišlь* (Hva 43c*), b(ož)e b(ož)e moi vskuju me esi ostavilь* (Roč 65v-b), tj. *b(o)že b(o)že moi vьskuju me esy ostavilь* (Hva 45c), *inie e(stь) s(ь)p(a)salь a sebe li ne možetь s(ь)p(a)s(i)ti* (Roč 65v-a), tj. *inie e(stь) s(ь)p(a)s(a)lь sebe ly ne možetь s(ь)p(a)sty* (Hva 45b). Može se primijetiti da glagol *byti* u njima uvijek dolazi u naglašenom obliku.

U staroslavenskom se jeziku pluskvamperfekt tvorio od aktivnog participa preterita drugog kojemu se dodavao ili imperfekt, ili perfekt ili aorist pomoćnog glagola *byti*[53]. Pluskvamperfekt je u tekstu *Muke po Mateju* vrlo rijedak i pronađen je samo u jednome primjeru u *Ročkome misalu*: *i obrete e speče bêhu bo očesa ihь otegotela* (63v-b).

[52] Ibid., 128-130.
[53] Ibid., 146.

4.5. h) Futur

U staroslavenskom se jeziku futur prvi tvorio na dva načina. Tako se futur za svršene glagole izražavao prezentom, a nesvršeni su glagoli tvorili futur prezentom pomoćnog glagola (*byti, hotêti, načęti, imêti*) i infinitivom. Futur drugi tvorio se od aktivnog participa preterita drugog kojemu se dodavao prezent pomoćnog glagola *byti*[54]. U *Muci po Mateju* buduća se radnja gotovo uvijek izražavala prezentom svršenih glagola, a vrlo su rijetki primjeri za složeni futur. Zbog toga se može smatrati da je i u tvorbi futura u tekstu *Muke po Mateju* vidljiv ostatak stare jezične tradicije. Primjeri su za jednostavni futur: *po trihь d(ь)nêhь vstanu* (Roč 66r-d), tj. *po trehь d(ь)nehь vьstanu* (Hva 46a), *prêe neže petehь v'spoetь tri kratь otvržeši se mene* (Roč 64v-a), tj. *prêžde daže pytelь ne vazglasytь try kratь otvrьžešy se mene* (Hva 44b), *g(lago)lju v(a)mь êko edinь otь v(a)sь predast me* (Roč 63r-c), tj. *g(lago)lju vamь êko edynь ot v(a)sь prêdastь me* (Hva 42c), *iže omočitь sa mnoju v solilo ruku ta me predastь* (Roč 63r-d), tj. *omoče sь mnoju vь trovyly ruku ta me prêdastь* (Hva 42d). Iz ovih je primjera vidljivo da ne postoje međusobne razlike u zastupljenosti futura u ovim dvama kodeksima.

Može se zaključiti da su starina i jezične karakteristike staroslavenskog jezika dobro očuvane i u glagolskim oblicima u *Muci po Mateju*. Mlađe su jezične inovacije neznatne i zanemarive u odnosu na one starije. Tako se može govoriti o inovacijama u tvorbi imperativa (primjeri poput *idête, vьstanête* vrlo su rijetki) i imperfekta gdje prevladavaju kontrahirani oblici (npr. *hotêhu, imêše*) u odnosu na nekontrahirane. No, starina je u tekstu vidljiva u staroslavenskim gramatičkim morfemima u tvorbi prezenta, u očuvanju asigmatskog aorista i participa prezenta pasivnog, u sklonidbi participa prezenta aktivnog i u jednostavnim oblicima futura prvog.

4.6. Morfologija brojeva

Nekoliko je glavnih brojeva potvrđeno u *Muci po Mateju*. Tako za broj jedan postoje ovi primjeri: *i se edinь ot stoeĉihь* (Roč 64r-c), tj. *i se edynь ot sućyhь* (43c), *g(lago)lju v(a)mь êko edinь otь v(a)sь* (Roč 63r-c), *togda šadь edynь* (Hva 42c). Broj jedan u staroslavenskom se jeziku sklanjao po zamjeničkoj deklinaciji pa u tekstu postoje primjeri: *otpustiti ljudemь edinogo ot svezanih'* (Roč 65r-c), *tako li ne vazmožete edynogo časa* (Hva 43b), *raspeše š' nimь i d'va razboinika edinogo o d(e)snoju* (Roč 65v-a). U jednome je primjeru u *Hvalovu zborniku*

[54] Šimić 2000: 75, op. cit.

potvrđen ženski rod broja jedan: *prystupy k nemu edyna rabyna* (44a), dok je na paralelnom mjestu u *Ročkome misalu* zamjenica: *pristupi k' nemu rabina etera* (64v-a). Broj dva potvrđen je u primjerima: *poslêd že pristupista dva lažna sv(ê)dêtela* (Roč 64r-d), *vêste êko po dvêju d(ь)nьju paska budetь* (Hva 42a), *raspeše š' nimь i d'va razboinika* (Roč 65v-a), kao i tri: *mogu raz'zoriti cr(ь)k(ь)vь b(o)žiju i trimi danmi sazidati ju* (Roč 63r-d), *pytelь ne vazglasytь tri kratь* (Hva 43a), *po trihь d(ь)nêhь vstanu* (Roč 66r-d). Broj dvanaest potvrđen je u primjerima: *edinь ot obêju na deste naricaemi ijuda skariot'ski* (Roč 63r-c), *vьzleže i(su)sь sь obyma na desete učenikoma* (Hva 42c), a u tekstu postoje i potvrde rednih brojeva: *strêči groba do tretago d(ь)ne* (Roč 66r-c), tj. *utvrьdyty grobь do tretyêgo d(ь)ne* (Hva 46a), *ot šestoe godini tьma bistь po vsei z(e)mli do godini devetoe* (Roč 65v-b).

4.7. Morfologija priloga i veznika

Prilozi su nepromjenjive riječi koje se dodaju glagolima, pridjevima i drugim prilozima da bi dopunile ili pobliže odredile njihovo značenje. Po postanku su se prilozi u staroslavenskom jeziku dijelili na prvotne (*paky, abije, juže, nynê*), zamjeničke i imenske. Zamjenski su prilozi bili najčešći u staroslavenskim tekstovima, a bili su oblikovani od zamjeničkih korijena i posebnih sufikasa. Svaki je sufiks imao svoju funkciju pa je sufiks *–de* označavao mjesto, *-amo* smjer kretanja, *-du/-dê* mjesto odakle se kreće, *-gda* vrijeme, a *-ako/-ače* način[55].

U *Muci po Mateju* jedan je od najčešćih zamjeničkih priloga *tъgda*, a u staroslavenskom je književnom jeziku imao dvije varijante: *tъgda* i *togda*. *Tagda* je hrvatska varijanta ovoga priloga. Sva se tri oblika susreću u *Muci po Mateju*, s tim da se u *Hvalovu zborniku* dosljedno na svim mjestima donosi *togda*: *togda sьbraše se* (42a), *togda voini gemonovy pryemьše i(su)sa* (45a), *togda zapluvaše lice emu* (44a), *togda pylatь povely dati têlo* (45d), a u *Ročkome* se *misalu* donose različite varijante: *tagda sabraše se* (62v-b), *tagda pristupal'še* (64r-c), *togda ide edinь* (63r-c), *togda uč(e)n(i)ci vsi* (64r-c), *tьgda pride i(su)sь* (63v-a), *tьgda raspeše š' nimь* (65v-a), a iz kojih se može zaključiti da je pisar ovaj zamjenički prilog bilježio nedosljedno.

Prilog *êko* nije zamijenjen svojom mlađom varijantom *kako: g(lago)lju tebê êko v siju noĉь* (Roč 63v-a), *vêste êko po dvêju d(ь)nьju* (Hva 42a), *êko na razboinika li izidoste na me*

[55] Damjanović 2003: 149-153, op. cit.

(Roč 64r-c), *g(lago)lju že vamь êko ne imamь pyti* (Hva 42d), *r(e)če bo êko s(i)nь b(o)ži esamь* (Roč 65v-b), *rotiti se i klety êko ne znaju čl(o)v(ê)ka* (Hva 44b). Zanimljivo je da je u prilozima koji su u staroslavenskom književnom jeziku imali konsonantsku skupinu *žd* ona dobro očuvana, što je još jedan dokaz čuvanja starine u tekstu: *t(a)kožde že i arhierêi* (Roč 65v-b), *prêžde dažde pytelь* (Hva 43a), *p(o)m(o)li se troiceju tožde reki* (Roč 63v-b), *takožde že i vsy učenycy rêše* (Hva 43a), *êko s(y)nь b(o)žyi esamь takožde* (Hva 45c).

U tekstu su potvrđeni veznici: *i* (*kam(e)nie raspade se i grobi otvoriše se* (Roč 65v-b), *edynogo o desnuju i edynogo o šuju* (Hva 45b)), *da* (*naustiše ljudi da isproset(ь) varavu* (Roč 65r-c), *svećaše da i(su)sa lastyju* (Hva 42b)), *bo* (*dêlo bo dobro sadêlala e(stь)* (Roč 62v-b), *možaše bo muro se prodano byti* (Hva 42b)), *eda* (*eda k(a)ko noćiju prišad'še uč(e)n(i)ci ego* (Roč 66r-d), *otvećavь že ijuda prêdavy ego eda azь esamь ravy* (Hva 42d)), *ubo* (*k(a)ko ubo vzbudut se knigi* (Roč 64r-c), *povely ubo utvrьdyty grobь* (Hva 46a)), *neže* (*prêe neže petehь* (Roč 64v-a), *r(e)če emu druže na neže esy prišlь* (Hva 43c)), *radi* (*êko zavysty rady prêdaše i* (Hva 44d)), *obače* (*da mimoidetь čaša siê ot mene obače ne êkože azь hoću* (Roč 63v-a)).

Zanimljivo je da se veznik *aće* u tekstu dosljedno javlja u tom obliku te on nije zamijenjen mlađom leksičkom varijantom *ako: bole bi emu bilo aće i ne rodil se bi č(lovê)kь ta* (Roč 63r-d), *o(tь)če moi aće ne možetь sy čaša* (Hva 43b), *o(tь)če moi aće vzmožno e(stь)* (Roč 63v-a), r*(e)češy namь aće ty esy h(rь)s(t)ь* (Hva 44a), *aće vsi sablaznet se o tebê azь nikoliže ne sablažnju se* (Roč 63v-a), *s(ь)p(a)sty aće c(êsa)rь iz(dravi)l(e)vь jes(tь)* (Hva 45b).

Može se zaključiti da je i iz ovoga malog korpusa nepromjenjivih vrsta riječi vidljivo da su i u ovome jezičnome segmentu vidljivi utjecaji stare jezične tradicije. Tako su u tekstu *Muke po Mateju* još uvijek dobro očuvani staroslavenski zamjenički prilozi *togda* i *êko*, kao i staroslavenski veznici *aće, eda, ubo, obače, neže*. Vrlo je zanimljivo da se na svim mjestima u *Hvalovu zborniku* dosljedno donosi stariji oblik zamjeničkog priloga *togda*, dok se pisar *Ročkoga misala* dvoumi pa koristi i staroslavenske i hrvatsku varijantu ovoga priloga*: tagda, togda, tьgda.*

U Tablici 1. još će jednom biti prikazane najvažnije i najveće morfološke razlike u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku*.

Ročki misal	**Hvalov zbornik**
lokativ jednine imenica muškoga roda	
najčešći gramatički morfem: -ê (*kamenê*)	najčešći gramatički morfem: -i (*kameni*)
lokativ jednine imenica ženskoga roda	
najčešći gramatički morfem: -ê (*godinê*)	najčešći gramatički morfem: -i (*godini*)

dvojina imenica ženskoga roda	
čuvanje akuzativa dvojine imenica ženskoga roda: *rucê*	na mjestu dvojine akuzativ množine imenica ženskoga roda: *ruci*
nominativ jednine pridjeva ženskoga roda	
bolje čuvanje elemenata sufiksalno morfematskog sustava staroslavenskog jezika: *poslêdnaê*	bolje čuvanje mlađih oblika pridjeva: *poslêdna*
genitiv jednine pridjeva muškoga roda	
dosljedno čuvanje staroslavenskih gramatičkih morfema *–ago* i *–ego*: *novago*	jedan, ali važan mlađi gramatički morfem među starijima: *svetoga*
akuzativ jednine pridjeva ženskoga roda	
dosljedno čuvanje staroslavenskih gramatičkih morfema *–oju, -uju*: *črvlenoju*	supostojanje starijih i mlađih gramatičkih morfema: *prьvuju,* ali *črьvlenu*
lokativ jednine pridjeva muškoga roda	
najčešći gramatički morfem: *-ê (novêem)*	najčešći gramatički morfem: *-i (novy)*
instrumental jednine pridjeva muškoga roda	
gramatički morfemi *–imь, -emь, -omь: živimь,* ali *veliemь*	gramatički morfem *–im: velyimь*
instrumental množine pridjeva i zamjenica muškoga roda	
gramatički morfem *-imi: svoimi, mnozimi*	gramatički morfemi *–imi* i *–imь: svoimy,* ali *mnogimь*
akuzativ jednine lične zamjenice azь	
čuvanje naglašenih oblika: *mene*	supostojanje naglašenih i nenaglašenih oblika: *mene, me*
dativ i lokativ jednine lične zamjenice azь	
čuvanje staroslavenskog oblika: *mnê*	čuvanje staroslavenskog, ali i zapadnoštokavskog oblika: *mny*
dativ i lokativ jednine lične zamjenice ty	
čuvanje staroslavenskog oblika: *tebê*	supostojanje staroslavenskih i hrvatskih oblika: *tebê, teby*
instrumental jednine lične zamjenice za treće lice muškoga roda	
neopravdano i dosljedno jednačenje po mjestu tvorbe: *š' nimь*	nema jednačenja po mjestu tvorbe: *sь nimь*
pasivni particip prezenta	
bolje čuvanje: *naricaemoe, tvorimomu*	pronađen samo jedan primjer: *rekomoe*
imperativ glagola	
potvrđeni su samo mlađi oblici: *idite, bdite*	supostojanje starijih i mlađih oblika: *bdyte,* ali *idête*
imperfekt glagola	
potvrđeni su samo kontrahirani oblici: *ml'čaše, sedêše*	češći su nekontrahirani oblici od kontrahiranih: *mlьčaše,* ali *sêdêaše*
brojevi	
nema potvrda ženskoga roda broja jedan, korištenje zamjenice: *etera*	čuvanje ženskoga roda broja jedan: *edyna*
zamjenički prilog tъgda	
supostojanje *togda, tagda, tъgda*	dosljedno korištenje *togda*

Tablica 1.

5. Sintaksa

Iz sintakse će *Muke po Mateju* biti naveden manji broj razlika između *Ročkoga misala* i *Hvalova zbornika*. Te će se razlike uglavnom odnositi na red riječi ili vrstu rečenice.

Marija Pantelić bavila se sintaksom biblijskih tekstova te je ustanovila da se hrvatskoglagoljski misali mogu podijeliti u dvije matice: južnu i sjevernu. Ustanovila je da su razlike među pojedinim hrvatskoglagoljskim misalima, između ostalog, nastale zbog različitih predložaka s kojih su tekstovi prevođeni. Tako je većina hrvatskoglagoljskih tekstova prepisana sa staroslavenskih predložaka prevedenih prema grčkom. No, s vremenom se hrvatskoglagoljske knjige sve više oslanjaju na latinske tekstove. Pantelić je pretpostavila da se južna matica hrvatskoglagoljskih misala, na čelu s *Novakovim misalom*, oslanja na *Vulgatu*, a sjeverna, na čelu s *Vatikanskim četvrtim misalom*, na *Septuagintu*. U sjevernu su maticu svrstani i istarsko-kvarnerski misali, pa i *Ročki misal*, a detaljnom je analizom autorica potvrdila svoje početne teze. *Vatikanski* je *četvrti misal,* zbog pretpostavke da najbolje čuva tradiciju, uzet kao osnovni tekst te je uspoređen s ostalim hrvatskoglagoljskim misalima. Utvrđeno je da se *Ročki misal* nije previše udaljio od osnovnoga teksta te da je u njemu i dalje dobro očuvana starina[56]. Zbog toga će se daljnjom analizom pokušati utvrditi razlikuje li se sintaksa *Hvalova zbornika* od one iz *Ročkoga misala*, i to tako da će biti uspoređena samo ona mjesta u kojima se ovi tekstovi razlikuju. Razlike će biti svrstane u tri grupe. Prvu će grupu činiti primjeri u kojima je vidljiv različit poredak rečeničnih sastavnica, drugu će grupu činiti primjeri u kojima su dodane ili ispuštene riječi i sintagme, a treću primjeri u kojima su dodane ili ispuštene rečenice.

Prvu grupu primjera čine ovi: *vzliê na gl(a)vu emu vzležeĉu* (Roč 62v-b), tj. *vьzlyê emu na glavu vьzležeĉu* (Hva 42b), *pristupiše uč(e)n(i)ci ka i(su)su* (Roč 63r-c), *prystupiše kь i(su)su učenycy* (Hva 42c), *s(i)nь že č(lovêčь)ski idetь êk(o)že pisano e(stь) o nemь* (Roč 63r-d), tj. *s(y)nь že čl(o)v(ê)čьsky idetь êkože jes(tь) pysano o nemь* (Hva 42d), *tьgda pride i(su)sь š nimi* (Roč 63v-a), tj. *togda pryde sь nimy i(su)sь* (Hva 43a), *pristupal'še i ruki vzložiše na i(su)sa* (Roč 64r-c), tj. *pristuplьše vьzložyše rucy na i(su)sa* (Hva 43c), *pet(a)rь že po nemь idêše izdaleka* (Roč 64r-c), tj. *petarь že idêaše po nemь iz daleče* (Hva 43d), *i(su)sь že r(e)če emu ti r(e)če* (Roč 64r-d), *g(lago)la emu i(su)sь ty r(e)če* (Hva 44a), *slišas'te vlaspimiju ego čto se v(a)mь mnitь* (Roč 64r-d), tj. *slyšaste vlaspimyju čto se mnytь vamь* (Hva 44a), *v istinu s(i)nь b(o)ži sa bê* (Roč 66r-c), tj. *vь istinu s(y)nь b(o)žy bê sь* (Hva 45d).

[56] Pantelić 1967: 71.

Iz ovih je primjera vidljivo da se poredak rečeničnih sastavnica u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* dosta razlikuje, a još je više primjera u kojima su u jednome tekstu dodane, a u drugome ispuštene riječi ili sintagme: *vzliêv'ši bo žena siê mur'ro sie na telo moe* (Roč 62v-b), tj. *vьzlyêvьšy bo muro se na têlo moe* (Hva 42b), *da ugotovaem' ti êsti pasku* (Roč 63r-c), tj. *da ugotovaemь tebê pasku* (Hva 42c), *prešadь malo padь nicь na z(e)mli molaše se g(lago)le* (Roč 63v-a), tj. *pryšadь malo padь nicь mole se i g(lago)le* (Hva 43a), *obače ne êkože azь hoĉu na êk(o)že ti hoĉeši o(tь)če* (Roč 63v-a), tj. *obače ne êko azь hoĉu na êkože ty* (Hva 43b), *urêza emu uho desnoe* (Roč 64r-c), *urêza emu uho* (Hva 43c), *êko na razboinika li izidoste na me* (Roč 64r-c), tj. *êko tako na razboinyka ly izydete* (Hva 43c), *togda načetь p(e)t(a)rь rotiti se i kleti* (Roč 64v-a), tj. *togda načetь rotiti se i klety* (Hva 44b), *sagrêšihь g(ospode)vê sagrêšihь predav' kr'vь nepovin'nu* (Roč 64v-b), tj. *sьgrêših prêdavь krьvь nepovinьnu* (Hva 44b), *r(e)čenoe pr(o)r(o)komь g(lago)ljuĉimь* (Roč 64v-b), tj. *r(e)čenoe eremyemь pror(o)komь g(lago)luĉymь* (Hva 44c), *daše emu vino sь žlčiju smêšeno* (Roč 65v-a), tj. *daše emu pyty octeno vyno sь žlьčyju smêšenь* (Hva 45b), *vidêvše trusь z(e)mli* (Roč 66r-c), tj. v*(i)dyvьše trusь* (Hva 45d).

U ovoj je grupi primjera moguće dodatno izdvojiti one u kojima se govori o Isusovu odnosu s učenicima. U *Ročkome* se *misalu* uz imenicu *učenici* uvijek donosi i zamjenica, dok je ona u *Hvalovu zborniku* dosljedno izuzeta: *vzleže i(su)sь sa obêma na desete uč(e)n(i)koma svoima* (Roč 63r-c), tj. *vьzleže i(su)sь sь obyma na desete učenikoma* (Hva 42c), *g(lago)la uč(e)n(i)k(o)mь svoimь* (Roč 63v-a), *g(lago)la učenikomь* (Hva 43a), *pride k' uč(e)n(i)komь svoimь* (Roč 63v-a), tj. *pride kь učenikomь* (Hva 43b).

Osim utjecaja različitih predložaka, na razlike je u tekstovima moglo utjecati i posuđivanje riječi i rečenica iz srodnih sinoptičkih mjesta. Takvo je posuđivanje vidljivo u *Ročkome misalu* gdje su u tekst preuzete riječi iz kanona mise: *se bo e(stь) čaša krьvi moee novago zavêta taina vêri* (63r-d), a čime se čuva starije stanje, i liturgijsko i tekstološko i jezično[57].

Primjećuje se da je u *Hvalovu zborniku* veći broj ispuštenih riječi i sintagmi, iako to značenjski najčešće ne utječe na tekst. Izostavljanje pojedine riječi u *Hvalovu zborniku* uglavnom utječe na stil i dojam rečenice, a to potvrđuje slučaj s izostavljanjem zamjenice *svoj* koja odnosu Isusa i učenika daje dozu bliskosti i intimnosti. No, ponekad izostavljanje pojedine

[57] Šimić 2000: 85, op. cit.

riječi ili sintagme smanjuje količinu informacija, npr. *urêza emu uho desnoe* (Roč 64r-c) u odnosu na *urêza emu uho* (Hva 43c).

U tekstu *Muke po Mateju*, za razliku od dodanih ili ispuštenih riječi i sintagmi, nema puno dodanih ili ispuštenih rečenica. U *Hvalovu zborniku* postoji rečenica *onь že pryetь kopye probode emu rebra i izyde abye voda i krьv* (45b) koje nema u *Ročkome misalu*. Osim toga, u *Hvalovu zborniku* na jednome mjestu stoji *vьnidu vь s(ve)ty ego gradь i êvyše se mnogytь* (45d), dok je u *Ročkome misalu* na paralelnome mjestu samo *i êviše se mnogitь* (66r-c).

Razlike su u ovim dvama tekstovima vidljive i u rubrikama, pa u *Ročkome misalu* postoje dvije: *poklonet se vsi* (65v-a), *sie poi v tonь e(van)ĵ(e)lski* (66r-c). Rubrike su karakteristične po tome što ih se može razlikovati od sakralnoga teksta po prodoru narodnoga govora. Naime, pisari su shvaćali različite uloge jezika pa je u rubrikama više dolazio do izražaja govorni jezik[58]. No, budući da je u *Muci po Mateju* u *Ročkome misalu* zaista mali broj rubrika, a u *Hvalovu zborniku* se one ni ne pojavljuju, ne može se reći jesu li i pisari ovih dvaju tekstova dobro razlikovali sakralni od govornoga jezika.

6. Leksik

Leksik obuhvaća skup riječi jednoga jezika (opći leksik), narječja ili kojega drugoga oblika jezika (npr. leksik određene struke)[59]. Leksik je podložniji promjenama nego drugi dijelovi govora i brzo se mijenja, no on ponekad čuva zanimljive arhaizme koji mogu biti svjedoci jezičnoga razvoja. Već su u najstarijim pisanim spomenicima staroslavenskog doba postojale razlike u fonologiji, morfologiji, sintaksi, a posebice u leksiku. Marinka Šimić govori kako je još i Meillet isticao dijalekatski karakter staroslavenskoga leksika. On je bio najočitiji u leksičkim dubletama koje su se razlikovale po nijansama svoga značenja zahvaljujući uporabi u specifičnim društvenim i ekonomskim prilikama. Tako je leksem *kъnigy* bio tipičan južnoslavenizam, *bukъvi* moravizam, *pisanije* rusizam.

Olga Nedeljković isticala je kako u najstarijim slavenskim tekstovima postoji nekoliko slojeva leksika: prvi i najstariji sloj, praslavenski sloj jedinstva; drugi sloj koji čine leksemi preuzeti od Gota u pradomovini u 3. i 4. stoljeću (npr. *kъnęzъ* od *kuning, vragъ* od *wraks*); treći sloj koji čine leksemi preuzeti od raznih naroda s kojima su Slaveni, preselivši se iz

[58] Ibid., 88.
[59] http://proleksis.lzmk.hr/425/, pristupljeno 27. svibnja 2018.

pradomovine, došli u kontakt (npr. *ban* od Avara, *despot* od Grka); te četvrti sloj koji čine leksemi koje Slaveni preuzimaju iz grčkog i latinskog u procesima pokrštavanja. Ti su leksemi ušli u prve slavenske prijevode, ali su kasnije zamijenjeni mlađim, staroslavenskim nazivima[60].

Josip Vajs u svojim je istraživanjima utvrdio da je u hrvatskoglagoljskim tekstovima dobro očuvana ćirilometodska tradicija. On je utvrdio da je kanon najstarijeg hrvatskoglagoljskog misala panonsko-moravskog podrijetla te ga je smatrao najstarijim očuvanim slavenskim prijevodom uopće. Svoju je tezu podupro primjerima iz njegova rječnika koji pokazuju veliku starinu: *eterъ, doideže, drъkolъ, kьnižьnikъ, varêti*[61]. Zanimljivo je da se neki od ovih leksema pojavljuju i u *Muci po Mateju* u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* pa će se daljnjom analizom pokušati utvrditi u kojoj mjeri ovi liturgijski tekstovi čuvaju staroslavenski leksički fond. Zbog toga će se ovi tekstovi usporediti, a leksičke će se razlike podijeliti u dvije vrste: leksičke dublete i leksičke varijante. Leksičke su dublete raznokorijenske riječi koje imaju isto ili vrlo slično značenje. S druge strane, leksičke su varijante one riječi koje imaju isti korijen, a razlikuju se fonološki ili tvorbeno.

6.1. Leksičke dublete

Ročki misal	**Hvalov zbornik**
stražu (66r-d)	*kustodyju* (46a)
sь stražami (66r-d)	*sь kustodyeju* (46a)
opona (65v-b)	*katape(ta)zma* (45c)
celuju (63v-b)	*lobžu* (43c)
celova (63v-b)	*oblobyza* (43c)
vidê (64v-a)	*uzrê* (44a)
maslin'skuju (63r-d)	*elyonьsku* (42d)
druž'bu (65r-d)	*spyru* (45a)
učitelju (63v-b)	*ravy* (43c)
spugu (65v-b)	*gubu* (45c)
gotovь (63v-b)	*badarь* (43b)
sadê (63v-a)	*zdy* (43a)

Tablica 2.

[60] Šimić 2000: 89, op. cit.
[61] Ibid., 90.

U Tablici 2. navedene su leksičke dublete koje se pojavljuju u *Muci po Mateju* u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku*. Uz svaki je leksem navedena oznaka gdje se on može pronaći u tekstu pa primjeri u kojima su leksemi potvrđeni neće biti ovdje doneseni.

U tekstu *Muke po Mateju* dobro su očuvani staroslavenski leksemi poput *ugotovati* (*ugotovaše pasku* (Roč 63r-c, Hva 42c)), *znamenie* (*dastь imь zn(a)m(e)nie* (Roč 63v-b), tj. *dastь imь znamenye* (Hva 43c)), *paraskavĵiê* (*d(ь)nь iže e(stь) po paraskavĵii* (Roč 66r-d), tj. *d(ь)nь iže jes(tь) po paraskavĵyi* (Hva 46a)), *eterь* (*č(lovê)kь eterь bogatь* (Roč 66r-c), *idête vь gradь kь eteru* (Hva 42c)), *glagolati* (*i(su)sь že g(lago)la emu* (Roč 63r-d), *načeše g(lago)lati* (Hva 42c)), *sьblazniti se* (*vsi sablaznet se o tebê* (Roč 63v-a), *vsy vy sьblaznyte se* (Hva 42d)), *mlьva* (*da ne mlьva budetь* (Roč 62v-b, Hva 42b)). Da se u ovom tekstu krije veliko leksičko bogatstvo, potvrđuju i primjeri sinonima. Takav je slučaj s riječju *lanita* (obraz, lice)[62] koja je vrlo arhaična, a potvrđena je u tekstu te je kombinirana s mlađom varijantom *lice: tagda opljuvaše lice ego i za lanitê tepoše i* (Roč 64v-a), a isto je u *Hvalovu zborniku*: *togda zapluvaše lice emu,* a malo dalje *že za lanitu udaryše* (44a). Slična je situacija i u sljedećem primjeru s glagolima *vêdêti* i *znati: ne vêmь čto g(lago)leši* (...) *načetь p(e)t(a)rь rotiti se i kleti êko ne znaju č(lovê)ka togo* (Roč 64v-a), tj. *ne vêmь čto g(lago)leši* (...) *otvrьže se sь kletvoju êko ne znaju čl(o)v(ê)ka* (Hva 44b). Pisari su ovih dvaju tekstova tako kombinirali različite sinonime i postizali nijansiranje na leksičkoj razini. Takva je situacija vidljiva i u primjeru: *razdêliše s(e)bê rizi moe i o man'têzê moemь metaše žrêbь* (Roč 65v-a), *svlêkьše sь nego hlamydu i oblьkoše vь ryzy svoe* (Hva 45a), gdje se kombiniraju sinonimi *riza, hlamida, mantiza*.

S druge strane, u *Muci po Mateju* sačuvano je i nekoliko neprevedenih grčkih riječi: *alavastr'* (*žena imuĉi alvestru* (Roč 62v-b), tj. *žena imuĉy alьvastarь* (Hva 42b)), *vlasfimija* (*êko vlaspimiju r(e)če* (Roč 64r-d), *slyšaste vlaspimyju* (Hva 44a)), *hlamida* (*i odêše i hlamidoju* (Roč 65r-d), *svlêkьše sь nego hlamydu* (Hva 45a)). Iz prethodne je tablice vidljivo da su u *Hvalovu zborniku* češći grecizmi nego u *Ročkome misalu* pa postoje primjeri poput *ravy* (43c), *kustodyju* (46a), *katape(ta)zma* (45c), *elyonьsku* (42d), *spyru* (45a), *badarь* (43b) koji su u *Ročkome misalu* zamijenjeni slavenizmima, ali zanimljivo je da su svi oni pronađeni i potvrđeni u *Malom staroslavensko-hrvatskom rječniku*. U primjeru *sadê* (Roč 63v-a), *zdy* (Hva 43a) vidljiva je zamjena leksema novijom leksičkom dubletom, a zanimljivo je da se ta zamjena nije dogodila ni na jednome mjestu u tekstu u glagolu *glagolati,* tj. *govoriti* koji je jedan od najčešćih (pojavljuje se oko trideset puta).

[62] Damjanović i sur. 2009., op. cit.

Moguće je izdvojiti i leksičku dubletu *selo / niva* koja se u tekstu javlja četiri puta, s tim da je u *Hvalovu zborniku* uvijek donesen isti leksem: *kupyše imь selo, nar(e)četь se selo, selo krьvy do sego d(ь)ne, daše na sely* (44c). U *Ročkome* je *misalu* drugačija situacija pa se miješaju *selo* i *niva*: *kupiše imi selo, nar(e)če se niva, selo kr'vi daže do sego d(ь)ne, daše e na nivê* (64v-b), i to vrlo pravilno: *selo-niva-selo-niva*. Bitno je naglasiti da je u staroslavenskom jeziku leksem *selo* imao dva značenja pa se odnosio na područje, mjesto, ali i na njivu, tj. polje[63]. Zaključuje se da s jedne strane postoji pisar *Hvalova zbornika* koji dosljedno rabi stariji leksem *selo* u značenju *njiva, polje* dok je, s druge strane, pisar *Ročkoga misala* neodlučan između starije i mlađe varijante leksema pa ih kombinira.

6.2. Leksičke varijante

Za staroslavenski je jezik karakteristično mnoštvo leksičkih dubleta, ali i leksičkih varijanata. Tako postoje dvije podvrste. Fonološke su leksičke varijante nastale uslijed raznih lokalnih fonoloških promjena na različitim područjima, npr. *popelъ / pepelъ, sramъ / stramъ*, dok su tvorbene leksičke varijante nastale u procesu tvorbe kao rezultat oformljivanja jednog te istog korijena, npr. *načęlo / začęlo, razboi / uboi*[64].

U *Muci po Mateju* u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* nema puno leksičkih varijanata, a to se može smatrati posljedicom nastajanja ovih dvaju liturgijskih tekstova na sličnome jezičnom području. No, neke su fonološke i tvorbene leksičke varijante ipak potvrđene. One fonološke (poput alternacija *v/b, f/p-v*) obrađene su u poglavlju o fonologiji pa neće biti ponavljane. Što se tiče tvorbenih, najčešća je *propeti/raspeti*. U ovom je slučaju vrlo teško odrediti koja je varijanta mlađa, a koja starija. Prva je varijanta prastari leksem iz istočne Panonije, ali i srpska lokalna osobina. Druga je varijanta češka i slovačka, ali i bugarska, slovenska i hrvatska osobina[65]. Leksem *propeti* pojavljuje se u *Hvalovu zborniku* na svim mjestima u tekstu: *s(y)nь čl(o)v(ê)čьsky prêdanь budetь na propetie* (Hva 42a), *g(lago)laše emu vsy da propetь budetь (Hva 44d), vьpyêhu g(lago)ljuĉe da propetь budetь* (Hva 45a), *prêdastь imь da i propnutь* (Hva 45a), *takožde že i razboinika propeta sь nimь* (Hva 45c). Isti je leksem rjeđi u *Ročkome misalu* (*prop'ni i prop'ni i* (Roč 65r-d), *t(a)kožde že i propetaê š' nimь* (Roč 65v-b)) u kojem se češće donosi *raspeti: predanь budetь na raspetie* (Roč 62v-b), *rêše že vsi*

[63] Ibid.
[64] Šimić 2000: 98, op. cit.
[65] Ibid., 99.

da raspeть budeть (Roč 65r-d), *tьgda raspeše š' nimь i d'va razboinika* (Roč 65v-a). Slično kao i u primjeru sa leksemima *selo / niva*, pisar *Hvalova zbornika* u cijelome tekstu *Muke po Mateju* dosljedno rabi samo jedan leksem, dok je pisar *Ročkoga misala* ponovno neodlučan pa na nekim mjestima u tekstu donosi jedan, a na nekima drugi leksem.

Ročki misal	**Hvalov zbornik**
opljuvaše (64r-d)	*zapljuvaše* (44a)
končinu (64r-d)	*konacь* (46d)
vspomenu (64v-a)	*pomenu* (44b)
srebrniki (64v-b)	*srebro* (44b)
s'tarêišini (62v-b)	*starьcy* (42a)

Tablica 3.

U Tablici 3. vidljive su ostale tvorbene leksičke varijante.

Marija Pantelić bavila se liturgijskim tekstovima i utvrdila je da leksičke razlike među njima mogu biti brojne. Zaključila je da se najviše razlika susreće u evanđeljima, što je i razumljivo jer su ona najstariji i najfrekventniji crkveni tekstovi pa ih mnogi znaju napamet. Ti su se tekstovi najviše prepisivali pa je u njih prepisivač unosio i nešto svoje, starije je riječi znao zamjenjivati poznatijima i mlađima, posebno onima iz svakodnevne upotrebe[66].

Može se zaključiti da su i leksičke razlike u *Muci po Mateju* u *Ročkome misalu* i *Hvalovu zborniku* brojne. U oba se teksta dobro čuvaju neprevedene grčke riječi poput *hlamida, vlasfimija,* ali se u *Hvalovu zborniku* još uvijek dobro čuvaju grecizmi (*gubu, spyru, ravy*) koji su u *Ročkome misalu* ipak zamijenjeni slavenizmima. Leksičkih je varijanata mnogo manje, a jedna je od glavnih *propeti / raspeti*. Iz nje se, kao i iz leksičke dublete *selo / niva* može zaključiti ponešto o pisarima tekstova. Važno je naglasiti da je u obama tekstovima dobro očuvano staroslavensko leksičko bogatstvo koje je u rijetkim slučajevima zamijenjeno mlađim varijantama (npr. *glagolati* nikada nije zamijenjeno s *govoriti*).

[66] Pantelić 1967: 61, op. cit.

7. Zaključak

Iz ove je jezične analize *Muke po Mateju* iz *Hvalova zbornika* i *Ročkoga misala* vidljivo da se jezik ovih dvaju liturgijskih kodeksa, nastalih u isto vrijeme i na bliskom geografskom području, ponekad dosta razlikuje. U *Ročkome* je *misalu* tako vokalizacija poluglasa puno češća nego u *Hvalovu zborniku,* a ona se dosljedno provodi u prijedlozima i prefiksima, ali i u sredini riječi. U *Ročkome misalu*, baš kao i u ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima, na kraju riječi (na „čvrstim" pozicijama) još uvijek prevladava štapić, a ne apostrof. U *Hvalovu zborniku* takve dvostrukosti u bilježenju znaka za poluglas nema, on se bilježi isključivo jerom koji je još uvijek dobro očuvan. Budući da je u *Hvalovu zborniku* manje primjera vokalizacije poluglasa nego u *Ročkome misalu*, potvrđeno je mišljenje Stjepana Damjanovića da je vokalizacija jače zahvatila glagoljičke nego ćiriličke tekstove. Jat je u obama tekstovima još uvijek zasebna jedinica glasovnog sustava, ali su česti i njegovi refleksi. U *Ročkome misalu* brojniji su ekavizmi, dok se ikavizmi dobro čuvaju u imperativima glagola. Podrijetlo ekavizama u ovome je kodeksu vjerojatno pod utjecajem sjevernih čakavskih govora, a dokaz da je njegov pisar doživljavao *ê* kao glas tipa *e* potvrđuje jedan primjer u kojem je na mjestu staroga glasa *ę* također *ê: sêdêĉu*. U *Hvalovu* su *zborniku* ikavizmi brojniji od ekavizama (pronađen je samo jedan primjer), a to se može smatrati jednim od najvažnijih zapadnoštokavskih elemenata u tekstu. U istome kodeksu postoji često etimološko neopravdano upisivanje digrafa *ъї* koji se u latinicu transliterira kao *y*. U *Ročkome misalu*, u skladu s glagoljskom tradicijom, jery ne postoji od 12. stoljeća kad se izjednačio s *i*. U obama je kodeksima refleks prednjega nazala *e*, a u *Ročkome misalu* nije pronađen nijedan primjer refleksa *a*, što je tipična čakavska osobina.

Što se tiče morfologije, može se reći da je ona u ovim kodeksima još uvijek pod jakim staroslavenskim utjecajem. Najočitije se utjecaj starine vidi u morfologiji zamjenica. Tako u tekstu još uvijek postoji zamjenica za prvo lice jednine *azъ*, kao i upitno-odnosne zamjenice *kto* i *čto* čija zamjena mlađim oblicima *gdo, što, ča* nije prisutna u tekstovima. Osim toga, nema ni zamjene *iže/ježe/jaže* čakavskim oblicima *ki/ko/ka*. Zanimljivo je da se u dativu i lokativu jednine lične zamjenice *azъ* u *Ročkome misalu* dosljedno čuva stariji oblik (*mnê*), dok se u *Hvalovu zborniku* na jednome mjestu donosi onaj mlađi (*mny*) koji se može smatrati zapadnoštokavskim elementom. U dativu i lokativu jednine lične zamjenice *ty* u *Hvalovu zborniku* supostoje staroslavenski i hrvatski oblici *(tebê, teby*), dok se u *Ročkome misalu* još uvijek dosljedno čuvaju samo oni stariji. Što se tiče morfologije pridjeva, još su uvijek u genitivu i akuzativu jednine pridjeva muškoga roda česti arhaični oblici (*novago, loznago*), kao i čuvanje sufiksalno-morfematskog sustava staroslavenskoga književnog jezika u nominativu

jednine pridjeva ženskoga roda (*poslêdnaê*). Važno je napomenuti da se na jednome mjestu u *Hvalovu zborniku* donosi mlađi gramatički morfem (*-oga)* u tvorbi genitiva jednine pridjeva muškoga roda: *svetoga*. U akuzativu jednine pridjeva ženskoga roda u *Ročkome* se *misalu* dosljedno čuvaju stariji gramatički morfemi (*-oju, -uju*), dok u *Hvalovu zborniku* oni supostoje s mlađima (*-ju, -u*). U morfologiji imenica nema velikih međusobnih razlika u ovim dvama kodeksima, a najviše su one vidljive u lokativu jednine imenica muškoga i ženskoga roda pa je tako u *Ročkome misalu* najčešći gramatički morfem *–ê*, a u *Hvalovu zborniku –i*, što je u skladu s već iznesenim tezama o refleksima jata. U tekstovima je dobro očuvana dvojina imenica muškoga roda, a u *Ročkome misalu* i akuzativ dvojine imenica ženskoga roda (*rucê*). Taj je oblik u *Hvalovu zborniku* zamijenjen akuzativom množine imenice ženskoga roda (*ruci*), a što je potvrda da se štokavsko narječje brže nego čakavsko rješavalo dvojine. Starina je u tekstu posebno vidljiva u staroslavenskim gramatičkim morfemima u tvorbi prezenta, u očuvanju asigmatskog aorista i participa prezenta pasivnog, u sklonidbi participa prezenta aktivnog i u jednostavnim oblicima futura prvog. Inovacije su ponekad vidljive u tvorbi imperativa pa su u *Ročkome misalu* pronađeni samo mlađi oblici (*idite, bdite*), dok u *Hvalovu zborniku* oni supostoje sa starijima (*bdyte,* ali *idête*). Inovativnost je u morfologiji glagola vidljiva u *Ročkome misalu* i u kontrahiranim oblicima imperfekta (*ml'čaše, sedêše*), dok se u *Hvalovu zborniku* podjednako često donose i kontrahirani i nekontrahirani oblici (*mlьčaše,* ali *sêdêaše*).

Sintaksa je *Hvalova zbornika* mnogo konzervativnija od one *Ročkoga misala*, u kojem se prepoznaje želja za približavanjem govornom jeziku. Ona je najočitija u rubrikama, a na jednome se mjestu u tekst *Ročkoga misala* umeću riječi iz kanona mise: *se bo e(stь) čaša krьvi moee novago zavêta taina vêri*. Općenito se može reći da je u *Hvalovu zborniku* puno više ispuštenih riječi i sintagmi, što ponekad utječe na semantiku rečenice (*r(e)čenoe eremyeть pror(o)komь g(lago)luĉyть, urêza emu uho desnoe*), a ponekad samo na stil i dojam (*sagrêšihь g(ospode)vê sagrêšihь*).

Može se reći da oba liturgijska kodeksa jako dobro čuvaju neke staroslavenizme (*ugotovati, znamenie, mlьva*), ali i neprevedene grčke riječi: *hlamida, vlasfimija, alavastr'*. No, grecizama je svakako više u *Hvalovu zborniku* (*ravy, gubu, spyru*). U *Ročkome* su *misalu* oni zamijenjeni slavenizmima. Jedna je od najvažnijih leksičkih dubleta u tekstu *selo / niva* koja se pojavljuje čak četiri puta. Zanimljivo je da pisar *Hvalova zbornika* na svim mjestima donosi isti leksem (*selo*), dok se pisar *Ročkoga misala* dvoumi i vrlo pravilno kombinira oba leksema (*selo-niva-selo-niva*). U staroslavenskom je jeziku leksem *selo* imao dva značenja (*područje, mjesto; njiva, polje*) pa se zaključuje da je pisar *Hvalova zbornika* rabio stariji leksem *selo* u

značenju *njiva, polje*. Pisar *Ročkoga misala* neodlučan je između starije i mlađe varijante leksema pa koristi obje. Osim leksičkih dubleta, u tekstu postoje i leksičke varijante koje nisu tako brojne (*končinu / konacь, opljuvaše / zapljuvaše*). I u slučaju leksičke varijante *propeti / raspeti* mogu se iznijeti određeni zaključci o pisarima tekstova. Tako pisar *Hvalova zbornika* dosljedno rabi leksem *propeti* (podrijetlom iz istočne Panonije, ali i srpska osobina), dok je pisar *Ročkoga misala* ponovno neodlučan i kombinira lekseme *propeti* i *raspeti* (češka, slovačka, slovenska, bugarska, hrvatska osobina). U kodeksima je pronađeno nekoliko sinonima, a koji ukazuju na veliko leksičko bogatstvo teksta. Takav je slučaj s leksemima *lanita / lice, vêdêti / znati* i *riza / hlamida / mantiza*. Pisari su u tekstovima kombinirali starije i mlađe varijante leksema i na taj način postizali nijansiranje na leksičkoj razini.

Može se zaključiti da u tekstu *Muke po Mateju* u obama kodeksima još uvijek dominira utjecaj starine i staroslavenskih jezičnih rješenja. Najviše se ovi kodeksi razlikuju u ponekim fonološkim aspektima (vokalizaciji, refleksima jata) i leksiku koji je u *Hvalovu zborniku* još uvijek obilježen brojnim grecizmima koji su u *Ročkome misalu* slavenizirani. Iako su morfološke inovacije brojnije u Hvalovu zborniku (npr. gramatički morfem *–oga* u genitivu jednine pridjeva muškoga roda, zamjena akuzativa dvojine imenica ženskoga roda akuzativom množine imenica ženskoga roda, zapadnoštokavski zamjenički element *mny*), u njemu je vidljivija težnja za arhaičnošću, vlastitošću i svojevrsnom posebnošću i identifikacijom koja posebno dolazi do izražaja u konzervativnijoj sintaksi. S druge strane, u *Ročkome* je *misalu*, unatoč oslanjanju na crkvenoslavenske izvore, vidljiva težnja za približavanjem govornome jeziku kako bi se postigla što veća razumljivost misalskoga teksta i kako bi se on *ucijepio* u narod i živio s njim.

8. Literatura

Damjanović, Stjepan (1984) *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Damjanović, Stjepan (2003) *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Damjanović, Stjepan i sur. (2009) *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanović, Stjepan (2012) *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.

Kuna, Herta (1986) Uvod. U: *Codex of Hval Krstjanin: transcription and commentary*. Uredile: Herta Kuna i sur. Str. 11-21. Sarajevo: Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti BiH.

Mihaljević, Milan (1981) Problemi normalizacije u vezi s poluglasom (Rad na Rječniku općeslavenskog književnog jezika hrvatske redakcije). *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* (31). Str. 67-79.

Mihaljević, Milan (1991) *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.

Mihaljević, Milan (2002) *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio: Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Pantelić, Marija (1957) Hronološki elementi u Ročkom misalu. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* (6-7-8). Str. 263-277.

Pantelić, Marija (1967) Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368. U: *Radovi Staroslavenskog instituta*. God. 6. Br. 6. Str. 5-108.

Šimić, Marinka (2000) Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* (50). Str. 5-117.

Zaradija Kiš, Antonija i Žagar, Mateo (2010) Muka po Mateju u Hrvojevu misalu i Hvalovu zborniku: kulturološke, tekstološke, jezične i ortografske odrednice. U: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Pasionska baština Bosne i Hercegovine.* Zagreb. Br. 6. Str. 90-137.

Žagar, Mateo (2009) Hrvatska pisma u srednjem vijeku. U: *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1, Srednji vijek.* Uredili: Josip Bratulić i sur. Str. 107-219. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA.

Žagar, Mateo (2001) Grafetičke funkcije jerova u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. U*: Drugi hrvatski slavistički kongres: zbornik radova*. Uredile: Dubravka Sesar i Ivana Vidović Bolt. Str. 309-318. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

http://proleksis.lzmk.hr/425/, pristupljeno 27. svibnja 2018.

Sažetak

Na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće na hrvatsko-bosanskom području događale su se brojne promjene. To se razdoblje u literaturi opisuje kao iznimno opasno i zanimljivo, obilježeno brojnim sukobima, političkim i diplomatskim podmetanjima, ali i borbom za očuvanje tradicije. Ta se borba najčešće odvijala kroz liturgijsku knjigu, a to je vrijeme bilo specifično i po supostojanju dviju tradicija: zapadnokršćanske i bosanskokrstjanske, glagoljske i ćirilske. Upravo je zbog toga u ovome radu napravljena detaljna jezična analiza dvaju liturgijskih kodeksa nastalih upravo u ovome razdoblju. Jedan je od njih *Hvalov zbornik,* u literaturi najčešće opisan kao remekdjelo bosanskih krstajana te kao najcjelovitiji i najbolje sačuvan liturgijski zbornik Crkve bosanske. Njemu je bio suprotstavljen *Ročki misal*, jedan od najljepših hrvatskoglagoljskih misala Bartola Krbavca, poznatog glagoljskog pisara i iluminatora. Taj je misal ime dobio po gradu Roču gdje je bio u uporabi do 16. st., a danas je poznatiji po svojoj signaturi iz Bečke nacionalne knjižnice *Cod. Slav. 4.* Osim različitih pisama (ćirilica/glagoljica), u ovim je dvama liturgijskim kodeksima bila riječ i o suštinski različitim naslojavanjima koja su bila vidljiva već pri prvom susretu s njima. Dok se u *Hvalovu zborniku* štokavski naslojava na staroslavensku osnovicu, u *Ročkome* je *misalu* riječ o čakavskome naslojavanju. Za jezičnu je analizu odabrana *Muka po Mateju,* sastavni dio *Temporala,* a koja je doživjela mnogo jezičnih otklona zbog brojnih prevođenja i česte uporabe pa se smatrala pogodnom za usporedbeno tekstološko istraživanje. Zbog toga je cilj ovoga rada bio utvrditi razlike na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini u tekstu *Muke po Mateju* u ovim dvama liturgijskim kodeksima. Smatralo se da bi one mogle svjedočiti o različitim smjerovima širenja utjecaja staroslavenske baštine te da bi na taj način ovaj rad barem malo mogao doprinijeti razvoju hrvatske filologije.

ključne riječi: Hvalov zbornik, Ročki misal, Muka po Mateju, ćirilica, glagoljica

key words: Hval's Anthology, Cod. Slav. 4, St Matthew Passion, Cyrillic, Glagolitic

Prilozi

Transliteracija *Muke po Mateju* iz *Ročkoga misala* (62v-a do 66r-d)[67]

62v (130)

muka g(ospodь)na bêz' a

bl(agoslove)niê i bêz'. g(ospod)ь s vami .

i bez sveč' i tam'êna počn-

etь prosto . ni se o^{t}govori . sl-

ava t(e)bê g(ospod)i . i egda dočte-

tь do e(van)ĵ(e)liê prositь bl(agoslove)ni(ê)

i kadila i poĵь k(a)ko se poe

e(van)ĵ(eli)e . a pasionь poi po z(a)k(o)nu

pasiona . muka g(ospod)a n(a)šego

is(u)h(rьst)a po matêju . poi .

v(ь) (o)no vr(ême) . r(e)če i(su)sь uč(eni)k(o)mь sv(oimь) .

+ vêste êko po d'voju d(ь)n- b

u paska budetь . i s(i)nь č(lovêčь)sk-

i predanь budetь na rasp-

etie . S tagda sabraše

se arhierêi i knižnici i s'-

tarêišini ljudaskie na d'v-

orь arhierêovь naricaemago k-

aifê i svetь stvoriše da

[67] Tekst je originalu ispisan u dva stupca. Brojevi (62v, 63r...) označavaju folije, a slova a, b, c, d stupce.

i(su)sa lastiju êmutь i ubiju-

tь . g(lago)lahu že . V ne ne v d(a)nь

prazdn(i)kь . da ne mlьva budetь

v ljudehь . S i(su)su že bivšu v-

a vitanii v domu simuna

prokaženago pristupi k nem-

u žena imuĉi alvestru m-

ura mnogocen'nago i vzliê

na gl(a)vu emu vzležeĉu v-

idêvše že uč(e)n(i)ci sie nego-

dovaše g(lago)ljuĉe . S počt-

o gibelь siê bistь moža-

še bo mur'ro sie prodano bi-

ti na mnozê i dano biti n-

iĉimь . razumêv že i(su)sь i r(e)č-

e imь . + čto tružđaete ž-

enu siju dêlo bo dobro s-

adêlala e(stь) va mnê . vsagda

bo niĉee imate sa soboju

mene že ne vsagda imate .

vzliêv'ši bo žena siê

mur'ro sie na telo moe na p-

ogrebenie stvori . am(e)nь c

g(lago)lju v(a)mь idêže aĉe prop(o)v(ê)-

deno budetь e(van)ĵ(eli)e sie v'

vsemь mirê rečet se čt-

o stvori siê v pametь ee .

S togda ide edinь o^{t} obê-

ju na deste naricaemi iju-

da skariot'ski ka arhierê-

omь i r(e)če imь . V čto mi hoĉ-

ete dati i azь vam' i pred-

am' i . oni že postaviše e-

mu . 30 . srebrnikъ i o^{t}toli i-

skaše podobna vr(ê)m(e)ne da

i predastь imь . S v pr'vi že

danь opresnakъ pristupiše u-

č(e)n(i)ci ka ^{i}(su)su g(lago)ljuĉe . S kadê ho-

ĉeši da ugotovaem' ti êsti

pasku . S on že r(e)če imь . + id-

ite v gradь k' eteru i r'cita

emu učit(e)lь gl(agole)tь . vrême moe

blizu e(stь) u t(e)be stvoru pas-

ku sa uč(e)niki moimi . S i stv-

oriše uč(e)n(i)ci êk(o)že p(ove)lê imь i(su)sь

i ugotovaše pasku . večer-

u že bivšu vzleže i(su)sь s-

a obêma na desete uč(e)n(i)koma

svoima . i êdučimь imь r(e)če .

+ am(e)nь g(lago)lju v(a)mь êko edinь o^{t}ь

v(a)sь predast me . S i skrbeĉe

zêlo načeše edin' po edin-

omь gl(agola)ti . S eda azь esamь d

g(ospod)i . S on že o^{t}v(e)ĉavь r(e)če . +

iže omočitь sa mnoju v sol-

ilo ruku ta me predastь

s(i)nь že č(lovêčь)ski idetь êk(o)že pi-

sano e(stь) o nemь . gore č(lovê)ku tom-

u imže s(i)nь č(lovêčь)ski predast se

bole bi emu bilo aĉe i ne r-

odil se bi č(lovê)kь ta . S o^{t}veĉa-

v že ijuda iže prodaêše i re-

ki . V eda azь es(a)mь g(ospod)i . S

i(su)sь že g(lago)la emu . + ti r(e)če . S

večerajuĉim že imь priêt'

i(su)sь hlêbь bl(agoslo)vi i prelomi i

da uč(e)n(i)kom' svoimь i r(e)če . +

primite i êdite se e(stь) t(ê)lo moe .

S i priêmь čašu h(va)lu vzda .

i da imь g(lago)le . + piite iz nee

v'^{s}i . se bo e(stь) čaša krьvi moee

novago zavêta taina v-

êri . êže za vi i za mnogie iz-

livaet se va o^{t}puĉenie gr-

êhovь . g(lago)lju že v(a)mь êko ne ima-

mь piti juže o^{t} sego ploda lo-

znago . do togo d'ne egda pi-

ti vačnu s vami novь v' c(êsa)r(ь)-

stvi o(tь)ca moego . S i spiv'š-

e izidu v goru maslin'sk-

uju . togda g(lago)la imь i(su)sь . +

vsi vi sablaznite se

o mnê v siju noĉь . pisano bo e(stь) a

poražu pastira i razidut'

se ovce stadnie . po vskrsen-

i že moemь varêju vi v galil-

êi . S o^{t}vêĉa pet(a)rь i reče emu . S

aĉe vsi sablaznet se o tebê

azь nikoliže ne sablažnju s-

e . S reče že emu i(su)sь . + amenь g(lago)l-

ju tebê . êko v siju noĉь prijе n-

eže petehь vspoetь tri kra-

tь o^{t}vržeši se mene S g(lago)la emu

pet(a)rь S aĉe mi se priključitь i

umrêti s toboju . ne o^{t}vrgu se t-

ebe . takoje i vsi učenici rêš-

e . S tьgda pride i(su)sь š nimi v-

a vasь naricaemiju jit'sam-

aniju i g(lago)la uč(e)n(i)k(o)mь svoimь . +

sedete tu doidêže šad'

p(o)m(o)lju se sьdê . S i poemь p(e)tra

i oba s(i)na zavedeova . nač-

etь skr'biti i tužiti . to-

gda g(lago)la imь . + p^{r}iskrbna e(stь) d-

uša moê do semrti . požd it-

e sadê i bdite sa mnoju . S

i prešadь malo padь nicь na

z(e)mli molaše se g(lago)le . + o(tь)če m-

oi aĉe vzmožno e(stь) da mimoide-

tь čaša siê o^{t} mene obače ne ê-

kože azь hoĉu na êk(o)že ti hoĉ-

eši o(tь)če . S i pride k' uč(e)n(i)komь sv-

oimь . i obrête e ^{s}peĉe . i g(lago)la p(e)tru . b

+ tako li ne vzmože edin'

časь pob'deti sa mnoju bdit-

e i molite se da ne vnidete

v napastь . d(u)hь bo gotovь e(stь) a p'-

l'tь nemoĉ'na . S i paki šadь v't^{o}-

riceju p(o)m(o)li se g(lago)le . + o(tь)če moi aĉ-

e ne možetь čaša siê mimoit-

i tak'mo da isp'ju ju . budi vol-

a tvoê . S i pride paki ka uč(e)n(i)k(o)m'

svoimь i obrete e speĉe bêhu

bo očesa ihь otegotela . S

i ostaval' e paki šadь p(o)m(o)li

se troiceju tožde reki . togda

pride k' uč(e)n(i)k(o)mь svoimь i g(lago)la imь .

+ spite juže i počivaite . s-

e približi se godina i s(i)nь č(lovêčь)ski

predast se v rucê grêšnikom' .

vstanite i idemь . se pribli-

ži se predadei me . S oĉe že em-

u g(lago)ljuĉu se ijuda edinь o^{t} oboju

na deste pride i š nimь narodь

mnogь sь oružiemь i z drkolami .

poslani o^{t} ar'hierêi i starêiš-

inь ljudaiskihь . i iže prêdaêš-

e i dastь imь zn(a)m(e)nie g(lago)le . V ego-

že azь celuju ta e(stь) êmite i .

S i abie pristupi k' i(su)su i r(e)če

emu . V zdrav' učitelju i cel-

ova i . S i(su)sь že r(e)če emu . + dru-

že drzai na čto esi prišal' . c

S tagda pristupal'še i ruk-

i vzložiše na i(su)sa i êše i . i se

edinь o^{t} stoeĉihь sa i(su)somь pros-

t(ь)r(ь) r(u)ku . izvlêče nožь i udari r-

aba arhierêova . i urêza em-

u uho desnoe . S togda g(lago)la im'

i(su)sь . + v'zvrati nožь svoi v'

mêsto ego vsi bo priemljuĉei

nožь nožemь pogibnutь . ili

mnit se êko ne mogu um(o)liti o(tь)c-

a moego da prêd'stavit' m'nê .

n(i)ne veĉe neže . 12 . len'ĵiona .

anĵ(e)lь . S k(a)ko ubo vzbudut s-

e knigi êko t(a)ko podobaetь bi-

ti . va tь časь r(e)če i(su)sь narodom' .

+ êko na razboinika li izid-

oste na me sa oružiemь i z drko-

lami êti me . po vse že d(ь)ni b-

êhь u vasь uče v cr(ь)k(ь)vi vasь

i êste me . + se že vse b(i)^{s}i da

zbudut se knigi pr(o)r(o)časkie .

S togda uč(e)n(i)ci vsi ostav'-

lše i i bêžaše . oni že êmšei

i(su)sa i privese i ka kaêpê arhie-

rêju idêže knižnici i parisêi

sabrali se b(ê)še . pet(a)rь že po n-

emь idêše izdaleka do dvora

arhierêova i v'šadь vnutarь

sedêše sь slugami da vidit'

kon'činu tvorimomu . S ar'hier- d

êi že i starêšini ljudaiski-

e iskahu lažna svêdête-

lstva na i(su)sa . êko da ubijut' i

i ne obrêtahu s mnozimi la-

žnimi sv(ê)dêteli pristupa-

juče . poslêd že pristupis-

ta dva lažna sv(ê)dêtel-

a i rêsta . V sa r(e)če mogu ra-

z'zoriti cr(ь)k(ь)vь b(o)žiju i trim-

i danmi sazidati ju . S i vs-

tavь arhierêi r(e)če emu . V ni-

česože li o^{t}veĉaeši k' simь ê-

že si na te sv(ê)dêtel'stvu-

jutь . S i(su)sь že ml'čaše . S o^{t}veĉ-

avь arhierêi r(e)če emu . V zak-

linaju te b(ogo)mь živimь . da r(e)če-

ši n(a)mь aĉe ti esi h(rьst)ь s(i)nь b(og)a ž-

ivago . S i(su)sь že r(e)če emu . + ti

r(e)če obače. o^{t} selê uzrite s(i)na č(lovêčь)sk(a)go

sedeĉa o desnoju sili b(o)ži-

e . i greduĉa na oblacêhь n(e)b-

eskihь . S togda arhierêi ra-

str'za rizi svoe g(lago)le . V êko

vlaspimiju r(e)če . V čto oĉe tr-

ebuemь sv(ê)dêtelstva . V se

n(i)ne slišas'te vlaspimiju e-

go čto se v(a)mь mnitь . S oni že r-

êše povinanь e(stь) semr'ti . S

tagda opljuvaše lice ego i

za lanitê tepoše i . druzi a

že i biêhu g(lago)ljuĉe . V pror(o)ci n-

amь h(rьst)e kto e(stь) iže te udari . S

pet(a)rь že vanê stoêše na d'-

vorê . i pristupi k' nemu rabin-

a etera g(lago)ljuĉi . C i ti bê sь

i(su)s(o)mь galilêiskimь . S on že

o^{t}vrže se pred' vsêmi g(lago)le . + ne

vêmь čto g(lago)leši . S izašad'-

šu emu vanь vratь vidê i d-

rugaê r(a)bina i reče suĉimь tu .

C i sa bê sa i(su)s(o)mь nazaranino-

mь . S on že paki o^{t}vrže se s kь-

letvoju . êko ne znaju č(lovê)ka togo .

S ne po mnogu že pristupiše

sêdeĉei tu i rêše petru . C

v istinu i ti o^{t} ov(ê)hь esi . ibo

i besêda tvoê êve te tvor-

itь . S togda načetь p(e)t(a)rь rot-

iti se i kleti êko ne znaju č(lovê)k-

a togo i abie petehь v'spê . S

i vspomenu pet(a)rь g(lago)lь i(su)sovь iže

r(e)če emu . prêe neže petehь v'

spoetь tri kratь o^{t}vrže^{ši} se m-

ene . i iz'šadь vanь plaka se go-

r'ko . S jutru že biv'šu svet'

stvoriše vsi arhierêi i sь-

tarêišini ljudaiskie na i(su)sa .

êko da ubijut' i i svezana ve-

se i . i predaše i puntan'skomu

pilatu ĵemunu . S tagda b

vidê ijuda predav'i ego . êko o-

sudiše i raskaêv se vzvr-

ati . 30 . sreb'rnikь . i arhierêom'

i starêišinamь g(lago)le . V sagrê-

šihь g(ospode)vê sagrêšihь . predav'

kr'vь nepovin'nu . S oni že rêše

emu . V čto e(stь) n(a)mь ti uzriši . S

i povrgь srebrniki v cr(ь)k(ь)vi o^{t}i-

de . i o^{t}šadь sêtiju se obêsi .

S arhierêi že priêmše srebr'-

niki rêše . V ne podobaetь ih'

vložiti v komoru . zane cêna

kr'vi e(stь) . sveĉav'še že i kupi-

še imi selo skudêlniče . v'

pogrebenie stran'nimь . S tê-

mžde nar(e)če se niva ta akel'-

dêmakъ . eže e(stъ) selo kr'vi d-

aže do sego d(ь)ne . togda sbi-

st se r(e)čenoe pr(o)r(o)komъ g(lago)ljuĉimъ .

S i priêše . 30 . srebrn(i)kъ cênu u-

cênenago eg(o)že ucêniše o^{t} s(i)nov(ь)

iz(dravi)l(e)vъ . i daše e na nivê skud-

êlniči êk(o)že skaza mnê g(ospod)i .

S i(su)s že s'ta prêd' ĵemunomъ .

i vprosi ego ĵêmunъ r(e)ki . V ti

li esi c(êsa)rь ijudêiski . S i(su)s že g(lago)l-

a emu . + ti g(lago)leši . S i egda

g(lago)lahu na nь arhierêi i star-

êišini . ničesože o^{t}v(e)ĉa imъ . S

togda g(lago)la emu pilatь . O c

ne slišiši li elika si na t-

e sv(ê)dêtel'stvujutь . S i ne o^{t}'-

veĉa emu k' ni edinomu g(lago)lu . t-

ako êko diviti se ĵêmunu z-

êlo . na vsaki že prazdnikь ob-

ičai bê ĵêmunu o^{t}pustiti

ljudemь edinogo o^{t} svezanih' . e-

gože hotêhu . imêše že t-

agda sv(e)zana naročita nar-

icaemago varavu . iže za u-

biistvo etero v'vrženь bê

v' tamnicu . sьbranim že imь r-

eče pilatь . O kogo hoĉete d-

a o^{t}puĉu vamь . varavu li i-

li i(su)sa naricaemago h(rьst)a . vid-

êaše bo êko zavisti radi

predaše i . S sêdêĉu že emu

na sudiĉi . posla k n(e)mu žena

ego g(lago)ljuĉi . V ničtože t(e)bê

i pr(avь)d(ь)niku tomu . mnogo bo pos'-

tradahь d(ь)n(ь)sь va snê ego r(a)di .

S arhierêi že i starêišini

naustiše ljudi da isproset(ь)

varavu . i(su)sa že da pogube-

tь . S o^{t}veĉav že pilatь r(e)če

imь . O kogo hoĉete o^{t} oboju da o^{t}ь-

puĉu v(a)mь . S oni že rêše . V

varavu . S g(lago)la imь pilatь .

O čto ubo stvoru o^{t} i(su)sa . nar-

icaemago h(rьst)a . S rêše že vsi . d

V da raspetь budetь . S g(lago)l-

a imь pilatь . O čto ubo z'-

lê stvori . S oni že izliha

vapiêhu g(lago)ljuĉe . V prop'ni i pro-

p'ni i . S vidêv že pilatь êk-

o ničtože uspêvaetь da p-

ače množeiša mlьva bivaet(ь) .

priêmь vodu umi rucê prêd' lju-

d'mi g(lago)le . O čistь es(a)mь azь o^{t} k-

rvi sego pr(a)v(ь)d(ь)nika . vi uzrite .

S o^{t}veĉav'še vsi i rêše . V

kr'vь ego n(a) n(a)sь . i na čedêhь n(a)šihь .

S togda o^{t}pusti imь varav-

u . i(su)sa že teprь preda imь da i pr-

opnutь . S togda voĵini ĵê-

munovi priêmše i(su)sa na sudi-

ĉi . sabraše na nь vsu druž'-

bu . i svlêkše š' nego rizi ego .

i odêše i hlamidoju črvleno-

ju . i splet'še tr'novь vênacь vzloži-

še na gl(a)vu ego . i tr'stь daše v'

desnicu ego . i preklanajuĉe k-

olêna svoê prêd' nimь rugah-

u se emu g(lago)ljuĉe . V zdravь c(êsa)r-

u ijudêiski . S i pljujuĉe n(a) nь v'z-

eše tr'stь o^{t} nego . i biêhu i po g'l-

avê ego . i egda porugaše se e-

mu s'vlêše s nego hlamidu .

i obleše i v rizi ego . i vese i

na raspetie . ishodeĉe že ob- a

rêtu č(lovê)ka kurinêiska im(e)nemь

simuna . i semu zadêše da

ponesetь križь ego . i prišad'-

še na mêsto naricaemoe gol'go-

ta . eže skazuet se kranie-

vo mêsto . i daše emu vino

sь žlčiju smêšeno . i vkuš' n-

e hotê piti . i propan'še i ra-

zdêliše rizi ego . metajuĉ-

e žrêbь . da zbudetь se r(e)č-

enoe pr(o)r(o)k(o)mь g(lago)ljuĉimь . S razd-

êliše s(e)bê rizi moe . i o man'-

têzê moemь metaše žrêbь .

i sed'še stražahu i . S i po-

ložiše nad' gl(a)voju ego vinu

emu napisanu . V sa e(stь) c(êsa)rь iju-

dêiski . S tьgda raspeše š'

nimь i d'va razboinika . edino-

go o d(e)snoju a drugago o šuju e-

go . i mimohodeĉe hulahu i .

pokivajuĉe gl(a)vami svoimi

i g(lago)ljuĉe . V ovь razaraei cr(ь)k-

avь b(o)žiju . i trimi d(ь)n(ь)mi sьz-

idae ju . sp(a)si se samь aĉe s(i)nь

b(o)ži esi . i snidi n(i)ne s križa .

t(a)kožde že i arhierêi rugaju-

ĉe se emu s knižnici i sta-

rêišinami i parisêi g(lago)lahu .

V inie e(stь) s(ь)p(a)salь . a sebe li n-

e možetь s(ь)p(a)s(i)ti . aĉe c(êsa)rь iz(dravi)l- b

evь e(stь) da snidetь n(i)ne s križa

i vêruemь emu . up(ь)vai na b(og)a

da izbavit' i n(i)ne i s(ь)p(a)set' i

êkoĉetь . r(e)če bo êko s(i)nь b(o)ži es-

amь . t(a)kožde že i propetaê š'

nimь ponošahota emu . o^{t} šest-

oe godini tьma bistь po vs-

ei z(e)mli . do godini devetoe .

i pri devetoi godinê vzva-

pi i(su)sь gl(a)somь veliemь g(lago)le .

+ eli . + eli . + lêma sava-

h'tani . S eže e(stь) . b(ož)e b(ož)e moi vs-

kuju me esi ostavilь . S et-

eri že o^{t} stoeĉihь tu sliša-

vše g(lago)lahu . V sa iliju zo-

vetь . i abie tekь edinь o^{t} nihь

priêmь spugu i naplni ju oc'ta .

i na tr'stь vznazь napaêše

i . a proči v istinu g(lago)lahu . V

ostavi i da vidimь aĉe pri-

detь iliê izb(a)vit' i . i(su)s ž-

e paki vzvapi gl(a)somь vel-

iemь . i ispusti d(u)hь . poklo-

net se vsi . S i se opona cr(ь)k(ь)-

venaê razdri se . s višnago

kraê do nižnago na d'voe . z(e)mla

potrese se kam(e)nie raspade

se i grobi oᵗvoriše se . i mnog-

a t(ê)l(e)sa usap'šihь s(ve)tihь v'-

staše . i iz'šad'še i iz grobь c

po vsk'rês(e)ni ego i êviše se m-

nogimь . S satnik že i suĉe-

i š nimь strêguĉe i(su)sa. vid-

êvše trusь z(e)mli i ta êže b-

ivahu uboêše se g(lago)ljuĉe . V

v istinu s(i)nь b(o)ži sa bê . S

bêhu že tu i ženi mnogie i-

zdaleka zreĉe . eže hodiše

po i(su)sê o^{t} galilêe služeĉ-

e emu . v nih že bê mariê mag'-

dalêna i m(a)riê êkovla i osi-

pova m(a)ti . i m(a)ti s(i)nu zavê-

dêovu . vêčeru že bivšu pr-

ide č(lovê)kъ eterь bogatь o^{t} arama-

tie im(e)nemь osipь . iže i ta b-

ê taino uč(e)n(i)kъ i(su)sovь . sa pris-

tupi k pilatu . i prosi t-

êla i(su)sova . togda pila-

tь povelê dati t(ê)lo i(su)sov-

o . i priêtь osipь t(ê)lo i(su)sovo

obit' e plaĉeniceju čistoju .

i položi e v grobê svoemь n-

ovêemь iže bê is'sêkalь v' k-

amenê . i privali kam(e)nь veli n-

a d'vari groba i o^{t}ide . S bêhu

že tu m(a)riê magdalêna

i drugaê m(a)riê . stoeĉe premo

grobu . sie poi v tonь e(van)ĵ(e)lski .

v jutrêšni že d(ь)nь iže e(stь) p-

o paraskavĵii . sьbraše se a- d

rhierêi i parisêi k' pilatu

g(lago)ljuĉe . g(ospod)i pomenuhomь êko l-

astacь onь egda oĉe živ' b-

êše r(e)če . po trihь d(ь)nêhь vst-

anu . poveli ubo strêĉi g-

roba do tretago d(ь)ne . eda k(a)k-

o noĉiju prišad'še uč(e)n(i)ci ego

ukradut' i . i rekutь ljudemь

vsta o^{t} mrtvihь . i budetь

poslêdnaê lastь gor'ša

prvie . r(e)če že imь pilatь

imate stražu idête i s-

tr'zite êk(o)že vêste . oni ž-

e šad'še utvrdiše grobь .

i nazn(a)m(e)naše kam(e)nь sь straž-

ami .

Transliteracija *Muke po Mateju* iz *Hvalova zbornika*[68] (42a do 46d)

i bys(tь) egda sk- 42a

onьča i(su)sь vsa sloves-

a sy r(e)če učenikomь sv-

oimь vêste êko po dv-

êju d(ь)nьju paska bude-

tь i s(y)nь čl(o)v(ê)čьsky prê-

danь budetь na prope-

tie togda sьbraše s-

e arhyeryi i knyžn-

icy i starьcy lud-

1ьscy na dvorь arhye- 42b

ryovь nar(i)caemago

kaiêpa i sveĉaše

da i(su)sa lastyju imu-

tь i ubyjutь g(lago)la

e na ne va praznikь

da ne mlьva budetь vь

ludehь i(su)su že byv-

ьšu vь vytanyi vь

domu symona prok-

aženago prystupy

k nemu žena imu-

ĉy alьvastarь hri-

zmy dragye i vьzly-

[68] Tekst je u originalu ispisan u dva stupca po 36 redaka. Brojevi (42, 43) označavaju folije, a slova a, b, c, d stupce. Primjetno je da je *Muka po Mateju* u *Hvalovu zborniku* nešto dulja od one u *Ročkome misalu*, tj. u *Ročkome misalu* nedostaje njezin kraj.

ê emu na glavu vь-

zležeĉu v(i)dyvьš-

e že učenycy ego ne-

godovaše g(lago)luĉe če-

so rady gybylь sy m-

ožaše bo muro se p-

rodano byti na mno-

zy i dano byti ni-

ĉimь razumêvь že

i(su)sь r(e)če imь čto tru-

dь daete ženy dêlo b-

o dobro sêdêla o mnê

vьsegda bo nyĉe im-

ate sь soboju mene že

ne vasagda imate vь-

zlyêvьšy bo muro

se na têlo moe na po-

grebenye me stvory

am(i)nь g(lago)lju vamь id-

êže aĉe propovêd-

ano budetь evanьĵ(e)l-

ye se vь vsemь mêrê

r(e)četь se i eže stvoryše 42c

sy vь pametь ei togda

šadь edynь ot obym n-

a desete nar(i)caemy i-

juda skaryotьsky kь a-

rhyeriomь r(e)če čto ho-

ĉete my daty i azь

vamь prêdamь i ony

že postavyše emu

30 srebrьnikь i ot tol-

ê iskaše p(o)dobna vrêm-

ene da i prêdastь

vь prьvy že d(ь)nь oprêsn-

akь stvory prystupi-

še kь i(su)su učenycy e-

go g(lago)luĉe gdy hoĉeš-

i da ugotovaemь teb-

ê pasku onь že r(e)če i-

dête vь gradь kь eteru

i r(ь)cyte emu učytelь

g(lago)letь vrême moe bly-

zь jes(tь) u tebe stvoru pa-

sku sь učenyky moi-

my i stvoryše učeny-

cy êkože povely imь

i(su)sь i ugotovaše pas-

ku večeru že byvšu

vьzleže i(su)sь sь obym-

a na desete učenikoma

i êduĉymь imь r(e)če

imь i(su)sь am(i)nь g(lago)lu va-

mь êko edynь ot v(a)sь p-

rêdastь me i skrьbeĉ-

e zêlo načeše g(lago)lati

emu edynь každo ihь

eda azь esamь g(ospod)y

onь že r(e)če omoče sь 42d

mnoju vь trovyly ru-

ku ta me prêdastь i

s(y)nь že čl(o)v(ê)čьsky ide-

tь êkože jes(tь) pysano

o nemь gore že čl(o)v(ê)ku

tomu imьže s(y)nь čl(o)-

v(ê)čьsky prêdastь se

dobrye bo emu by bêl-

o aĉe ne by rodylь se

čl(o)v(ê)kь tь otveĉavь

že ijuda prêdavy ego

eda azь esamь ravy g(lago)l-

a emu ty r(e)če êduĉ-

imь že imь

pryemь i(su)sь hlêbь i

blagoslovyvь prêlom-

i i dastь učenykomь

svoimь i reče prêmêt-

e i êdyte se jes(tь) têlo

moe i pryemь čašu

hvalu vьzdavь dastь i-

mь g(lago)le pyte ot nei vsi

se bo krьvь moê novago

zavêta prolêvaema

za mnogye vь otdany-

e grêhovь g(lago)lu že vam-

ь êko ne imamь pyt-

i juže ot sego ploda lo-

znago do togo d(ь)ne egda

pyju s vamy novoe vь

c(êsa)rьstvy o(tь)ca moego

i vьspyvьše izydu v-

ь goru elyonьsku t-

ogda g(lago)la imь i(su)sь vsy

vy sьblaznyte se o

mnê vь syju noĉь pysa 43a

no bo jes(tь) poražu pasty-

ra i razydutь se ovce

i stada po vaskrьsoven-

i že moemь varaju vy

vь galelyi otveĉavь

že petrь r(e)če aĉe vsy

sьblaznetь se o teby a-

zь nikoliye ne sьblažn-

u se reče že emu i(su)sь ami-

nь g(lago)lju teby êko vь si-

ju noĉь prêžde dažde

pytelь ne vazglasyt-

ь tri kratь otvrьžeš-

i se mene g(lago)la emu pe-

tarь aĉe my se klučitь

s toboju umrêty ne otvrьgu

se tebe takožde že i v-

sy učenycy rêše

togda pryde sь nimy

i(su)sь vь v(ь)sь nar(i)caemuju

getьsymani i g(lago)la uč-

enikomь sêdyte zdy

tu donьdyže šadь po-

molu se tamo i poemь

petra i oba s(y)na zavedeo-

va i načetь skrьbyt-

ь i tužyty togda

g(lago)la imь pryskrьbna

jes(tь) d(u)ša moê do smrьty

požd yte zdy i bdyt-

e sь mnoju I pryšadь

malo padь nicь mol-

e se i g(lago)le o(tь)če moi aĉ-

e vьzmožno jes(tь) da my-

moidetь čaša si ot

mene obače ne êko azь 43b

hoĉu na êkože ty

i vьstavь ot molitvi

i pride kь učenikomь

i obrête e speĉe

i g(lago)la petrovy tako li

ne vazmožete ed-

ynogo časa pobdyti

sь mnoju bdyte i mol-

ête se da ne vьnydete

vь napastь d(u)hь bo ba-

darь a plьtь nemoĉ-

ьna paky šadь vьt-

oriceju pomoli se g(lago)l-

e o(tь)če moi aĉe ne mo-

žetь sy čaša mimo-

ity ot mene aĉe ne

piju ei, budy vola t-

voê i prišadь paky

obrête e speĉe byst

a bo imь očy tegotni

I ostavlь e paky ša-

dь pomoly se tretyce-

ju tožde slovo rekь to-

gda pryde kь učeniko-

mь i g(lago)la imь spyte p-

ročy i počyvaite se

pryblyžy se godyna

i s(y)nь čl(o)v(ê)čьsky prêda-

stь se vь ruci grêšnykomь v-

ьstanête idêmь se p-

ryblyžy se prêdae me

i abye eĉe emu g(lago)luĉ-

u se ijuda edinь otь o-

byju na desete pride

i s nimь narodь mnog- 43c

ь sь oružni i drьkol-

imь ot arhyerei i

starcь ludьskyhь

prêdaeiže dastь i-

mь znamenye g(lago)le ego-

že aĉe lobžu to jes(t)

imêite i abye pri-

stuplь kь i(su)su r(e)če e-

mu radui se ravy i o-

blobyza i i(su)sь že r(e)če e-

mu druže na neže e-

sy prišlь togda pri-

stuplьše vьzložy-

še rucy na i(su)sa i eše

i i se edynь ot suĉyhь

sь i(su)s(o)mь prostrь ruku

izvlêče nožь i udari

raba arhyeryova i urê-

za emu uho togda g(lago)la

emu i(su)sь vьzvraty no-

žь tvoi vь svoe mêsto

vsy bo priemьše nož-

ь nožemь pogybnut-

ь ily mnišy êko n-

e mogu n(y)ni umolity

o(tь)ca moego i prystavi-

tь mny veĉe ily dva

na desete lyĵyona an-

ĵ(e)lьska kako že sьbudut-

ь se knygy êko tako p-

odobaše byti vь tь č-

asь r(e)če i(su)sь narodomь êko

tako na razboinyka l-

y izydete sь oružye-

mь i drьkolamy êty

mene po vse d(ь)ny pry 43d

vasь sidyahь vь crьkь-

vy i ne êste mene se ž-

e vse bys(tь) da sьb(u)dutь

se knygy pror(o)čьskye

togda učenycy vsy

ostavlьše i i bêža-

še oni že imьše i(su)sa

vedoše i kь kaiêpy

arhyeiovy idêže

knižnicy i starcy

sьbraše se petarь že

idêaše po nemь iz da-

leče na dvorь arhyery-

ovь i vьšadь vь nuta-

rь sêdyaše sь sluga-

mi vêdêty hotei ko-

nьčynu ego arhyery-

eže i starcy vsь sa

namь iskahu lažy-

s(ь)v(ê)dytelьstva na i(su)sa

êko da ubyjutь i i ne

obrêtahu mnogymь

že s(ь)v(ê)dytelemь laž-

nymь prystuplьšy-

mь ne obrêtu poslêd-

ь že prystupysta

dva lažy s(ь)v(ê)dytela

rêsta sь reče mogu razo-

ryty crьkavъ syju i

trьmy d(ь)n(ь)my sьzydati

ju i vьstavъ arhyerei

r(e)če emu ničesože li

ne otvêĉavaeša čto

sy na te s(ь)vy(dy)t(e)lьstvu-

jutь i(su)sь že mlьčaše

i otveĉavъ arhyerei r(e)če 44a

emu zaklinaju te bog(o)-

mь žyvimь da r(e)češy n-

amь aĉe ty esy h(rь)s(t)ь s(y)nь

b(og)a žyvago g(lago)la emu

i(su)sь ty r(e)če obače g(lago)lu v-

amь ot sely uzryte s(y)na

čl(o)v(ê)čьskago sêdeĉa

o desnuju sili i gredu-

ĉa na oblacyhь n(e)b(e)s(ь)nyhь

togda arhyerei rastrь-

za ryzi svoe g(lago)le êko vl-

aspimyju r(e)če čto eĉe t-

rêbuemь s(ь)v(ê)dyt(e)lьstva

se n(y)ny slyšaste vla-

spimyju što se mnytь v-

amь ony že otveĉavьš-

e rêše povynanь jes(tь) smr-

ьty togda zapluvaše

lice emu i pakosty e-

mu dêaše ovy že za la-

nitu udaryše g(lago)luĉe

pror(ь)cy namь h(rь)s(t)e kto

jes(tь) udarei te petarь

že vany stoêše na

dvory i prystupy k n-

emu edyna rabyna g(lago)lju-

ĉi i ti bê sь i(su)s(o)mь gale-

lyskymь onь že otvrьž-

e se prêda vsymy g(lago)le ne

vêmь čto g(lago)leši išьdь-

šu že vь vrata uz-

rê i drugaê i g(lago)la imь

tu i sь bê sь i(su)s(o)mь naz-

aratьskymь i paky ot-

vrьže se sь kletvoju êk-

o ne znaju čl(o)v(ê)ka ne 44b

po mnogu že prist-

uplьše stoeĉe i r-

êše petrovy vь ist-

inu i ty otь nihь esi

ibo besêda tvoê êvy

te tvorytь

togda načetь rotit-

i se i klety êko ne z-

naju čl(o)v(ê)ka togo i ab-

ie pytelь vьzglasy

i pomenu petarь g(lago)lь

i(su)s(o)vь iže r(e)če emu p-

rêžde daže pytelь

ne vazglasytь try k-

ratь otvrьžešy se

mene išadь vanь p-

laka se gorьko jutru

že byvšu svêtь s-

tvoryše vsy arhy-

erye i starcy lud-

ьscy na i(su)sa êko ubi-

ti i i svezavše i i v-

edoše i prêdaše pu-

ntьskomu pylat-

u gemonu

togda v(i)dyvь ijuda p-

rêdavi ego êko osu-

dyše i raskaêvь se v-

ьzvraty 30 srebrьny-

kь arhyeryomь i st-

arьcemь g(lago)le sьgrêših

prêdavь krьvь nepovi-

nьnu oni že rêše č-

to jes(tь) namь ty uzry-

ši i povrьgь srebro

vь crьkьvy otyde i ot- 44c

šadь vьzvysy se arhi-

erie že priemьše sreb-

ro rêše nedostoino jes(tь)

vьložyty ego vь korь-

navu poneže cêna k-

rьvy ego jes(tь) svêtь že s-

tvoryše kupyše im-

ь selo skudylьnyče

vь pogrebenie stranь-

nikomь timь že na-

r(e)četь se selo to selo

krьvy do sego d(ь)ne togda

sьbys(tь) se r(e)čenoe eremye-

mь pror(o)komь g(lago)lucy

mь pryeše 30 srebrьni-

kь cênu cênenago eg-

ože cêniše ot s(y)novь

iz(dravi)l(e)vь i daše na sely s-

kudylьnyčy êkože

skaza mnê g(ospod)ь i(su)sь že s-

ta prêdь gemonomь i v-

ьprosy gemonь g(lago)le ty

li esy c(êsa)rь ijudysky i(su)sь

že reče emu ty g(lago)leši

i egda na nь g(lago)lahu arhy-

erye i starcy i ničes-

ože otvecavaše togda

g(lago)la emu pylatь ne sl-

iši li koliko na te

svydytelьstvujutь i ne

otveca emu ni ka edy-

nomu že g(lago)lu êko dyv-

iti se gemonu zêlo

na vsaky že d(ь)nь velyk-

i obyčai bys(tь) gemunu

otpuĉaty edynogo 44d

narodu svezana egože

prošahu imêše že

togda svezana naročit-

a nar(i)caemago varavu

sьbranomь že suĉy-

mь imь r(e)če py-

latь kogo hoĉete ot

obyju otpuĉu vam-

ь varavu ly ili i(su)sa

nar(i)caemago h(rь)s(t)a v(i)dyaš-

e bo êko zavysty rady

prêdaše i sydeĉu ž-

e emu na sudiĉi po-

sla k nemu žena svoê

g(lago)ljuĉy ničesožete

by i pravedniku to-

mu mnogo bo postrad-

ahь d(ь)nasь vь sny ego ra-

dy arhyeryi že i sta-

rcy naustyše naro-

dy da isprosetь vara-

vu i(su)sa že pogubetь

otveĉavь že gemonь

r(e)če kogo hoĉete ot ob-

yju otpuĉu vamь o-

ny že rêše varavu g-

(lago)la imь pylatь čto ž-

e stvoru i(su)su nar(i)ca-

emomu h(rь)stu g(lago)laše em-

u vsy da propetь bu-

detь gemonь že r(e)če i-

mь čto bo stvory zlo

ony že izlyha vьpy-

êhu g(lago)ljuĉe da prope-

tь budetь v(i)dyvь že

pilatь êko nyčetož- 45a

e uspyetь na pače mlьv-

a bivaetь prymь vodu

umy rucy prêdь narod-

omь g(lago)le nepovynanь es-

amь ot krьvy sego prave-

dnago vy uzryte i otve-

ĉavьše vsy ludye rê-

še krьvь ego na nasь i na

čedyhь našyhь togda otpu-

sty imь varavu i(su)sa že

teprь prêdastь imь da i

propnutь togda voini

gemonovy pryemьše i-

(su)sa vь sudiĉy sьbraše

na nь vsu spyru i svl-

êkьše hlamidu črьvl-

enu odêše i i spletь-

še ot trьniê vênacь

vьzložyše na glavu e-

mu i trьstь vь desnicu

emu i poklanahu se n-

a kolêna prêd nimь i r-

ugahu se emu g(lago)luĉe

radui se c(êsa)ru ijudyski

i pluvahu na nь pri-

emьše trьstь i byêhu

po glavy i egda poruga-

še se emu svlêkьše sь

nego hlamydu i oblьko-

še vь ryzy svoe i poved-

oše i na propetye ish-

odeĉe že obrêtu čl(o)v(ê)-

ka kuriniska imene-

mь simona tomu zad-

iše da ponesetь krьstь

ego i prišadьše na 45b

mêsto rekomoe golь-

gatь eže es(tь) nar(i)caem-

o kranievo mêsto

daše emu pyty o-

cteno vyno sь žlьč-

yju smêšenь i vьku-

šь ne hotê piti

propanьše že razdy-

liše ryzy ego meta-

juĉe ždrêby i sêdьš-

e strьžahu i tu

i vьzložyše vrьhu

glavy ego vynu ego

napisanu sь jes(tь) c(êsa)rь

ijudysky togda pro-

peše s nimь dva razbo-

inika edynogo o des-

nuju i edynogo o šu-

ju mimohodeĉe že hu-

lahu i pokyvajuĉe

glavamy svoimy i

g(lago)luĉe ovь razaraetь

crьkavь i trьmy d(ь)nь-

my sьzyda ei s(ь)p(a)sy s-

ebe aĉe s(y)nь esy b(o)žyi

slêzy s krьsta tako-

žde že i arhyerye rug-

ajuĉe se sь knižniki

i parycyi i starcy i

g(lago)luĉe inie e(stь) s(ь)p(a)s(a)lь seb-

e ly ne možetь s(ь)p(a)sty

aĉe c(êsa)rь iz(dravi)l(e)vь jes(tь) da sn-

idetь n(y)ny s krьsta i

vêru imemь emu u-

pva na b(og)a da izbavi-

tь i n(y)ni aĉe hoĉetь 45c

emu r(e)če êko s(y)nь

b(o)žyi esamь takožde

že i razboinika prop-

eta sь nimь ponoša-

sta emu ot šestye

že godyny tma bys(tь) p-

o vsei zemly do godyn

i 9 pry devety že go-

dini vьzupy i(su)sь gla-

somь veliimь g(lago)le il-

i ily elьma sьvaht-

ani eže jes(tь) b(o)že b(o)že moi

vьskuju me esy osta-

vilь eteri že ot stoe-

ĉyhь tu slišavьš-

e g(lago)lahu êko ilyju gl-

ašaetь sь i abye tekь

edinь priemь gubu

isplьnь octa i vazn-

azь na trьstь i napaê-

še i a pročy g(lago)lahu o-

stany n(y)ny da v(i)dymь

aĉe prydetь ilyê s(ь)p(a)-

setь ego onь že pryem-

ь kopye probode emu

rebra i izyde abye voda

i krьv i(su)sь že vьzupi-

vь glasomь velyimь

ispusti d(u)hь i se ka-

tape(ta)zma crьkavna

razdera se s vyšnago

kraê do nižnago na

dvoe i zemla potrese

se i kamenye raspade

se i groby otvorêše se

i mnoga têlesa počy- 45d

vajuĉyh sanьta vьst-

aše i šьdьše iz grobь

po vaskrьsoveny ego vь-

nidu vь s(ve)ty ego grad-

ь i êvyše se mnogym-

ь sьtniki že i iže bê-

hu s nymь strguĉ

e i(su)sa v(i)dyvьše tru-

sь i byvajuĉa uboêš-

e se zêlo g(lago)luĉe vь i-

stinu s(y)nь b(o)žy bê sь

bêhu že tu ženy m-

nogye izdaleče zreĉe

iže idu po i(su)sy i ot

galelye služeĉe e-

mu vь nihь že bys(tь) ma-

riê magdalyny i ma-

riê iêkovla i iosi ma-

ty i maty s(y)nu zave-

dyovu

pozdy že byvšu pry-

de čl(o)v(ê)kь bogatь sy

ot iaramatye imen-

emь iosyрь idêže i

ta učy se u i(su)sa sь pry-

stuplь kь pylatu p-

rosy têla i(su)s(o)va togda

pylatь povely dati

têlo i(su)s(o)vo i pryemь t-

êlo iosipь obytь e p-

laĉenyceju čystoju

i položy e vь novy gro-

by iže isêče vь kam-

eni i vьzvaly kamen-

ь velyi na dvary gr-

obu i otyde bê že tu 46a

mariê magdaliny i

drugaêmaryê sêdeĉ-

i premo grobu vь jutr-

ê že d(ь)nь iže jes(tь) po para-

skevĵyi sьbraše se ar-

hyerye i parysie kь py-

latu g(lago)luĉe g(ospod)y pom-

enuhomь êko onь las-

tacь eĉe žyvь sь po t-

rehь d(ь)nehь vьstanu po-

vely ubo utvrьdyty

grobь do tretyêgo d(ь)ne e-

da kako prišdьše uče-

nicy ego ukradutь i

i rekutь ludemь vьsta

ot mrьtvyhь i budetь po-

slêdna lastь gorьša p-

rьvyhь reče imь pylat-

ь imate kustodyju id-

ête i utvrьdyte ony ž-

e šadьše utvrьdyše

grobь zapečatlyvьše

kamenь sь kustodyeju

vь večerь že suboty sv-

itajuĉy vь prьvuju s

ubotu pryde maryê

magdalyna i drugaê

mariê v(i)dyti grobь i

se trusь velyi bys(tь) an-

ĵ(e)lь bo g(ospo)d(ь)nь sьšadь s n(e)b(e)-

se i prystuplь otva-

li kamenь ot dvary g-

robu i sêdêaše na ne-

mь bêže zrakь ego êko

mlьniê i odênie ego

bêlo êko snêgь ot st- 46b

raha že ego stresoš-

e se strьguĉe i bêš-

e êko mrьtvy otveĉ-

avь že anĵ(e)lь r(e)če žen-

ama ne boite se vy vê-

mь bo êko i(su)sa propet-

ago iĉete nês(tь) zdy vьs-

ta bo êkože r(e)če prêd-

êta i vêdyta mêsto

idêže leža g(ospopd)ь i skor-

o šdьšy rьcyta uče-

nikomь êko g(ospod)ь vьsta

ot mrьtvyhь i se vara-

etь vy vь ga(le)lyi i tu

uzryte me se rêhь vama

otšdьše že skoro

ot groba sь strahomь

i radostyju velyeju

tako sta vьzvêstyt

i učenikomь ego êk-

ože idêahota vьzvê-

styti učenikomь e-

go i se i(su)sь srête i g(lago)l-

e raduita se ony ž-

e prystuplyšy es-

ta se za nozy ego i po-

klonista se emu

togda g(lago)la ima i(su)sь n-

e boite se idêta vьz

vêstyta bratyi mo-

ei da idutь vь gale-

liju i tu me v(i)dyte

iduĉama že ima

se etery ot kustody-

e prošdьše vь gradь

vьzvêstyše arhyer- 46c

iomь vsa byvša i sь-

braše se starcy svê-

tь že stvoryše sreb-

ro mnogo daše voino

imь g(lago)luĉe rьcêt

e êko učenicy ego n-

oĉyju prišdьše i u-

kredoše namь spe-

ĉymь i aĉe se usl-

išano budetь gem-

onomь my utolym i

i vy ves p(e)čaly stvory-

mь oni že pryemьš-

e srebro stvoryše ê-

kože naučeny byše

i promьče se slovo se

vь ijudyahь do sego d(ь)ne

edinь že na desete

učenikь idu vь

galelyju vь goru

êmože povelь imь i(su)-

sь i v(i)dyvše poklon-

iše se emu ovy že

usumniše se i pris-

tuplь i(su)sь r(e)če imь

g(lago)le dana my jes(tь) vsaka

vlastь na n(e)b(e)sy i na

zemly šdьše ubo n-

aučyte vse ezyky k-

rьsteĉe vь ime o(tь)ca

i s(y)na i s(ve)toga d(u)ha u-

čeĉe blusti vsa e-

liko azь zapovyda-

ju vamь i se azь s vam-

y esamь vse d(ь)ny do sko- 46d

nьčanyê vьka amynь

konacь evanĵ(e)lyê e

že ot matyê